

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
MUNKÁSTANFOLYAMÁNAK KÖNYVTÁRA

**A TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉS
RÖVID VÁZLATA**

ÍRTA:

DR. WOLFNER PÁL

KIADJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

BUDAPEST.

VILÁGOSSÁG KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

1906.

A történelmi fejlődésnek rövid és mégis áttekintő képét kellene megrajzolnom, ámde tisztában vagyok azzal, hogy ez a feladat, a rendelkezésemre álló terjedelemben majdnem lehetetlen. Arra kell tehát szorítkoznom, hogy csak, a legszembetűnőbb, a leglényegesebb vonásokat emeljem ki. Az anyag megválasztását a füzet célja határozta meg. Arról van szó, hogy a munkásosztály történelmi érdeklődése egy ideiglenes, szűk terjedelemre szorított segédeszközt kapjon. Természetes, hogy a munkásság ezen érdeklődése első sorban a mostani állami és társadalmi berendezések fejlődése felé irányul, vagyis azon korszakok felé, a melyeket a történelemben új és legújabb kornak neveznek. Ezeknek tárgyalására tehát több helyet kellett szentelnünk, míg a középkor és az ókor fejlődését lehetőleg[^] összevontuk.

Az emberiség fejlődéstörténetének az általunk ismert történelmi események csak elenyészően csekély részét teszik. A bibliai számítások, a melyek a világ teremtését és vele a „történelmi folyamatok megindulását néhány évezredre helyezik vissza, merő képtelenségek. Igaz, hogy az első kulturális és állami szervezetek, melyeknek emlékei fenn; maradtak, körülbelül négy évezreddel Krisztus születése előtt állottak fenn. De ezek az egyiptomi vagy babyloniai birodalmak már egy igen magas fejlődési fokot mutatnak. Évezredeknek és ismét évezredeknek kellett eltelniök, a míg az ember a szerves lények többi fajából annyira kiválasztódott, hogy a legkezdetlegesebb állami vagy társadalmi életre egyáltalában képes lett. Újabb évezredek multak el, a míg egy egyiptomi vagy babyloni műveltség kifejlődött. A mi történelmi ismereteink már magasrendű fejlődési fokokkal kezdődnek. De azért úgy a múltban, mint a jelenben bőséges adataink vannak magáról a fejlődési folyamatról is. A néprajzi tudomány Ázsia, Afrika, Ausztrália, vagy az Óceán szigeteinek népéről tájékoztat, és ezeknek állami és társadalmi szervezete sokkal kezdetlegesebb képet mutat, mint például a négyezer év előtti Egyiptom.

A fejlődéstörténetnek tehát aránytalanul nagyobb része abba az időbe esik, a melyről írott emlékeink, szájhagyományaink nincsenek és a melyet ezért történelem előtti (praehistorikus) kornak nevezünk. Fegyverek, eszközök, ékszerek, építési emlékek, a melyek ezen időből reánk maradtak, bizonyos megkülönböztetéseket mégis lehetségesé tesznek. A legelső ilyenemű emlékek kőből vannak és ezért egy «kőkorszakról» beszélünk. Az ember ekkor még

egy igen kezdetleges fokon állott, barlangokban húzódott meg és egyedül vagy párosával élt. Eszközeit kődarabokból készítette, a melyeket durván faragott ki és élesített. Később megtanulta a réz és bronz készítését és most már eszközei, fegyverei tökéletesebbek lesznek, lakhelye pedig nem barlang többé, hanem egyes helyeken czölöpépítmény, a melyet tavak és mocsarak között emel, hogy emberek és állatok ellen megvédje magát, más helyeken pedig már nagyszabású kőépületek is. A következő korszakban azután megtanulja a vas használatát is és ez a vaskorszak, mely már átmegy a történelmi időkhöz.

A történelmi időszámítást Krisztus születése osztja ketté, megkülönböztetjük a krisztus előtti és Krisztus utáni időket. Az általunk ismert történelmi adatok azonban legfeljebb Krisztus születése előtt négyezer évre vezetnek vissza és így az egész ismert történelem körülbelül hatezer évnyi időt öleli fel.

Ezen hatezer éven belül ismét több korszakot különböztetünk meg. Első az ókor. Az ókor és a történelmi időszámítás kezdete összeesik. Első évezredeiről szűk és homályos tudomásunk, van, csak a Krisztus előtti évezredben oszlik el lassankint a homály. Vannak, akik az Ókorban is két részt különböztetnek meg: az, első a legrégebbi időktől egészen addig az időpontig térjed, a mikor a görög fejlődél a perzsa világbirodalmat legyőzi (500 Kr. előtt), a másik a görög-perzsa háborúk és Róma bukása közötti időt ölelve fel.

Jegyezzük meg itt mindjárt, hogy a történelmi korszakok szigorú elkülönítése lehetetlen. Azok a kísérletek, a melyek például a középkor vagy az újkor kezdetét egy vagy másik meghatározott évszámra teszik, a fejlődés szempontjából teljesen jelentéktelenek. Egy történelmi korszak sem fejeződik be egy bizonyos napon, hogy azután a következő napon az új korszak kezdődjék. Rendesen hosszú átmenetek vannak, a melyek lassan, észrevétlenül választják el őket egymástól. Az ókori világ a maga tetőpontját a római birodalom nagy nemzetközi szervezetében éri el. Az első jelenségek, a melyek e szervezet bomlását mutatják, már átmenetet képeznek a középkor felé és körülbelül kétszáz év telik el (250-450 Kr. után), a míg ez a bomlási folyamat tényleg befejeződik. A középkor kezdete tehát itt van. A középkor átmenete az újkorba szintén évszázadokig tart. Azok a meghatározások, hogy az újkor a nyomtatás feltalálásával, vagy Amerika felfedezésével, vagy a reformációval, vagy a lőpor feltalálásával kezdődne, merőben önkényesek. Valójában az összes, most felsorolt tünetek, mind részét képezik egy társadalmi és gazdasági folyamatnak, a mely a középkort az újkortól elválasztja, de a melynek tartama szintén körülbelül két évszázad (1300-

1500 Kr. után). A tizenhetedik és tizennyolcadik század gazdasági fejlődése ismét új osztályokat és új érdekeket teremt meg, a melyeknek első, nagyszabású nyilvánulása a francia forradalom (1789). A francia forradalmat követő negyedszázad, a mely a bécsi kongresszussal (1815) végződik, az átmenet a legújabb kor felé.

Az ókor története a földközi tenger medencéjére szorítkozik. Az első államok, az első társadalmak itt keletkeztek, a föld [többi részének lakói ezen időben a mai ausztráliai vagy új-guineai bennszülöttekhez hasonló életet folytatnak. Az ókor első államai, Egyptom, a régi Babylonia, Assyria, továbbá a mostanáig meglehetősen ismeretlen Chéta birodalom a földközi tenger ázsiai és afrikai partjain terültek el. Európa szerepe csak az ókor vége felé lesz fontosabb.

Vajjon hogyan keletkeztek ezen első nagyobb államok és miért éppen azokon a helyeken, a hol találkozunk velük?

A kezdetleges államalakulásra a néprajzi tudomány ma is számos példát mutat. A míg az emberek teljesen önkényes, szervezetlen gazdasági tevékenységet folytatnak vadászat és halászat alakjában, legfeljebb a védelem szempontjából járnak csapatosan. De megváltozik a helyzet, a mikor letelepednek és áttérnek a mezőgazdaságba. Mert bizonyos állandó, visszatérő munkára lesz szükség, melyet csak döbben tudnak elvégezni. A családi- és törzsi kötelék ezért mindig fontosabb lesz és célszerűségi szempontokból mindig állandóbb szervezetet nyer. A letelepülőkre új és bonyolult feladatok várnak. A földek kiválasztása, a nomád rabló szomszédok elleni védekezés, a föld termékenységének előmozdítása csatornázás és trágyázás útján, már magasabb szellemi tevékenységet igényelnek. Azt, ki ezen tulajdonságokkal kitűnik, a többiek szívesen fogadják vezetőnek vagy akár királynak is elismerik, A kezdetleges íéiek a nagyobb tehetséget, az erősebb szervező képességét földöntúli befolyásokra fogja visszavezetni és így a királyság és a vallás egyszerre és együtt fejlődik. Az első babyloniai és egyiptomi államokban például a pap és a király személye összeesett, sok kisebb állam központja egyúttal egy isten szentélye volt. így fejlődik ki a vallási alapon uralkodó keleti királyság, a melynek nyomait az «isteni jogon való uralkodásban» mai napig is tapasztaljuk.

A földművelés az ókorban még kezdetleges, a mai belterjes gazdaságról szó sincsen, úgy, hogy egy bizonyos terület csak igen korlátolt számú embernek tudott létfenntartási eszközöket nyújtani. Az ókori államok tehát igen kicsinyek. Nagyobb államok csak ott fejlődhetnek, a hol különösen kedvező földrajzi előfeltételek egy nagyobb, összefüggő területet már elejétől fogva alkalmassá tesznek a gazdasági életre. Ilyen területek Afrikában a Nílus-völgye

és Elő-Ázsiában az Eufrát és Tigris folyamok között elterülő rész. Az első helyen fejlődött Egyiptom, az utóbbin Babylon és Assyria, az ókor első államai.

Sivatagok és sziklahegységek közé ékelve, a Nílus tulajdonképpen termékeny völgye igen szűk. Kétszer évente kiont a folyam, iszaprétege nagy területeket borít el és a meddig az iszap terjed, megtermékenyül a föld. Ez a termékenység ma is bámulatos, az ókorban pedig egyenesen földöntúli, isteni hatalomra vezették vissza. A régi Egyiptomban a vallás és az államhatárom a legszorosabb szövetségben élt egymással. Az uralkodó osztály tulajdonképpen a papság volt és a király ennek az osztálynak főképviselője. Az egyiptomi kultúrában éhez képest a vallás minduntalan az előtérbe nyomul. A földöntúli élet hite először itt fejlődik ki és a vallás mindent elkövet, hogy a hívők figyelmét erre a túlvilágra irányítsa. A vallásos egyiptominak élete szüntelen előkészület a nagy utazásra, a mely majd a «Nyugat Birodalmába» (alvilág) vezeti. Az alvilágban idegen istenek hatalma alá kerül, jó és rossz démonok állanak oldala mellett, az alvilág istene negyvenkét bíróval törvényszéket fog ülni felette — mindenre készülni kell. Meg kell tanulnia a titkos jeleket, a rejtett szavakat, a melyek majd kisegítik. Az egyiptomiak nagy halottisztelete, a melyek külső emlékei, a piramisok, az óriási sírboltok, a halottak számára készült városok még ma is megvannak, ebben a hitben leír gyökerét.

Egyiptom történetében mintegy háromezer-háromezeröttszáz évvel tudunk Krisztus születése előtt visszamenni. Ebben az időben az egyiptomi műveltség már igen erős volt. Elő-Ázsia nagy államaival gyakran háborúban állottak és ahol az egyiptomi királyok nyomultak győzelmesen előre; ott idegen, ázsiai népek uralkodtak Egyiptomban is. A gazdasági élet Egyiptomban is, mint az ókorban általában, a földbirtokra és földművelésre támaszkodott, ámbár a városokban az ipar is fejlődött. A legtöbb ipari találmány (mint például az üveg), a melyet később a phöníciaiaknak tulajdonítottak, egyiptomiak, találták fel.

A Tigris és Eufrát folyók között az ókorban szintén rendkívül nagy volt a termékenység. Ezen a területen keletkeztek Assyria és Babylonia. A földközi tenger partjain egy másik nagy birodalomnak halovány romjait találjuk, ezt a chéta birodalomnak nevezik. Úgy Assyria, mint a chéta uralom állandó harcokat folytatott dél és észak felé és egészen a földközi tenger görög részéig is kiterjesztette uralmát.

Az első tengeri hatalom ellenben Phönícia volt. A mai syriai parton, Elő-Ázsiában feküdtek a phöníciai városok, a melyekben először fejlődik ki kereskedelem és hajózás. A földközi tengert nemsokára phöníciai hajók

lepik el. A szigetek, melyek az ázsiai és afrikai partok közelében a tengerből kiemelkednek, állomáshelyek gyanánt szolgálnak. Phönícia nem rendelkezik nagy gazdasági területtel és nagy lakossággal és ilyenformán gyarmatai tulajdonképpen csak kereskedelmi telepek, de ezek a telepek rendkívül fontosak lesznek. Észak-Afrika, Görögország, Spanyolország, Szicília, sőt a mai Franciaország is belesznek a phöníciái forgalomba. De már Krisztus előtt az első évszázad közepe táján a phöníciái befolyás mindenütt a háttérbe szorul a görögök előtt.

Ugyanebben az időben kialakult a nagy perzsa birodalom, amely magában foglalta egész Ázsiát, sőt Afrika ismert részeit is. A mai adatok alapján már tudjuk, hogy a perzsa birodalom aránylag igen magas fejlődési fokon állott, a birodalom berendezése és közigazgatása ó-kori fogalmakhoz képest mintaszerű volt. Amikor aztán a perzsa birodalom nyugat felé terjeszkedett, összeütközésbe került a görög világgal.

A görög világ színhelye a mai európai Görögország, mindazok a szigetek, melyek Európa és Ázsia között elterülnek, továbbá azok a városok, amelyet Kis-Ázsiában görögök által alapítottak. A perzsa-görög összeütközés volta-képpen ezeken fordult meg. A görög faj intelligenciája, kereskedelmi érzéke városaikat mindenütt gazdagabbá és hatalmasabbá tette. A kis-ázsiai görög városok például a perzsa birodalom legjobb adófizető tartományait képezték. A földközi tenger fölötti hatalom lassan az ő kezükbe került. Éppen azért nyomasztóan érezték az idegen, perzsa uralmat. Oda át Európában, Görögországban nagy, központi állam még nem fejlődött ki, voltak ugyan bizonyos közös gazdasági és ennél fogva politikai érdekek, de ezek csak laza szövetségeket hoztak létre. A Kis-ázsiai görög városok tehát el akarnak szakadni a perzsa birodalomtól és vagy egészen függetlenekké válni vagy az európai Görögországhoz tartozni. Viszont a perzsa birodalom semmi szín alatt sem hajlandó lemondani legjobb jövedelmi forrásairól. A perzsa kormány tisztában van azzal is, hogy az európai görög városok szintén a földközi tenger uralma után törnek és már ezen érdeknél fogva is támogatni fogják kis-ázsiai fajokonaikat. Az ellentét tehát mindjobban kiélesedik, míg végül a perzsa hatalom megtámadja az európai Görögországot.

Pontosabb történelmi ismereteink tulajdonképpen ezzel a nagy világháborúval kezdődnek, amely a Kelet és Nyugot érdekeit szembeállította egymással. E háború eseményei a történelem és irodalom legtöbbet emlegetett példáiává lettek. A marathoni csata, amelyben az athéni sereg a perzsákat megverte, a termophilei szoros, amelyet háromszáz spártai, élükön Leonidas királylyal napestig védelmezett a

túlerő ellen, hogy azután egyenként hulljanak el, már szinte példabeszéd számba mennek. Valójában a görög fantázia és a görög dicsekvés ezeket az eseményeket erősen felcizcomázta. Az kétségtelen, hogy a háború a perzsák vereségével végződött. De azok az arányszámok, amelyeket a görög történetíróktól majdnem napjainkig átvettek, erősen el vannak ferdítve.

A tény azonban kétségtelen, a keleti érdek előrenyomulását ez a háború lehetetlenné tette, a görög fejlődés most már akadálytalanul tovább folyhatott.

A görög fejlődésnek két súlypontja van. Ezek Athén és Sparta.

Ha a görög városok, illetőleg államok belső életét vizsgáljuk, a mienkhez egészen hasonló osztályharcokat, fogunk találni. A fejlődés rendszerint így folyik le. A kezdetleges állami élet szükségessé tesz egy bizonyos főhatalmat. Akad valaki, aki erejével, ügyességével kiválik a többi között, aki szervezi a munkát és így keletkezik az első királyság. De egy bizonyos idő múlva erre a hatalomra nem lesz többé szüksége. Azok a családok, akik az államalapításával a földeket egymás között felosztották, az első földbirtokom nemesség úgy találja, hogy a főhatalmat ők is el tudják látni. Egyeduralkodóra nincsen szükség. Véresebb vagy kevésbé véres rázkódtatások útján tehát megszüntetik a királyságot és egy arisztokratikus osztályuralmat állítanak fel helyette, amelyet köztársaságnak neveznek. Ezeknek a köztársaságoknak azonban semmi közük sincsen a máai radikális demokratizmushoz, az athéni, római, később a középkori, a velencei vagy génuai köztársaságok rideg osztályuralmat valósítottak meg, amelyből a nagy tömegek ki voltak zárva. Ezek az uralkodásból, a politikai hatalomból kizárt tömegek képezték a görög városokban az úgynevezett «démós», Rómában a «plebs»-et. Egy bizonyos idő múlva ők is szervezkednek és most megkezdődnek az uralomért való harcok. E harcok különféleképpen folynak le. Néhol, mint pl. Athénben, a «démós» uralomra jut, másutt, mint például Spartában, megmarad az arisztokratikus államforma. Ismét másutt akadnak egyesek, rendszeren az uralkodó osztályból valók, akik a tömegek segítségével egy az uralkodó osztály ellen irányuló egyeduralmat létesítenek.

Amikor ezekről az ó-kori osztályharcokról beszélünk, amikor uralkodókat és az uralomból kizártakat különböztetünk meg, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy minden ó-kori társadalomban volt egy csapat, számszerint a legnagyobb, amely ezen fejlődésben egyáltalában nem vett részt, amelytől nemcsak politikai vagy gazdasági hatalom, hanem egyáltalán az emberi lét is meg volt tagadva. Ezek a rabszolgák, az ó-kor gazdasági életének termelési eszközei. Erkölcsi felfogások mindenkor a gazdasági szükségletek

szerint alakultak. A középkorban lovagias és hősi tettek tekintették, ha az útszéli kalmárt áruítól megfosztották, mert az uralkodó osztály egy részének ez volt egyedüli kereseti forrása. Az ó-kori kezdetleges gazdasági élet pedig szükségessé tette az emberi munkát, de munkásosztályok még nem alakultak ki, a pénz még alig volt forgalomban, éppen azért rabszolgákra volt szükség, kik fölött az úr korlátlanul rendelkezett. A hadifogoly, az idegen, tehát elveszítette emberi méltóságát és tárggyá változott át. Az ó-kor minden városában találkozunk rabszolgákkal, mint már fentebb mondtam, ők voltak a termelés eszközei, de a politikai vagy társadalmi küzdelemben sehol a legcsekélyebb részt sem kapták. És egyes rabszolga-lázadásokat kivéve, kísérletet sem tettek, hogy helyzetükön javítsanak.

Ha ma Görögországról, görög műveltségről, görög szellemről, görög művészetről beszélünk, rendesen a görög fejlődésnek azon alakját értjük, amelyet elsősorban Athénben látunk. Athén osztályharczai, amint már mondtuk, a démos győzelmével végződtek, az arisztokratikus osztályuralom megbukott és a nép többi osztályai is részt kaptak az állami ügyek intézésében. Ennek, a változásnak oka főleg Athén előnyös gazdasági helyzetében kereshető. A legjobb kikötők egyikével rendelkezett, ipar és kereskedelem már igen korán lendültek fel, gazdag bányái pedig dus jövedelmi forrásokat nyújtottak. A földbirtok szerepe tehát mindig jobban veszített jelentőségétől és így a kiváltságos osztály sem tudta uralmát fentartani. A perzsa háborúban már Athén vezet, a háborúk után pedig minden téien hatalmasan fejlődik. Athén falai között bámulatos szellemi életet látunk. A tudomány, a művészet, az irodalom minden fajtája felvirágozik. Az oszlopcsarnokok, amelyek az athéni Akropolis (fellegvár) helyét jelölik, a szobrok, melyeknek csodás szépségében ma is gyönyörködünk, a tragédiák, amelyek a színházban ma is ünnepélyes borzalommal töltik el lelkünket, a történelmi munkák, melyek először próbálnak' oknyomozó történelmet adni, mind az athéni műveltség emlékét hirdetik. Praxiteles festményei, Phidias szobrai, Tukydidés történelmi munkái, Sokrates és Plató bölcsészete, Aischilos, Euripldis, Sophokles, Aristophenes költői művei az emberiség közkincesei lettek. A görög szellem jellemző vonása, hogy a szépet az emberben keresi. Gyönyörködik az emberi test nemes vonalaiban, az erőben, az izmok játékában. Nem irtózik a meztelenségtől, szépnek találja mindazt, ami természetes.

Így fejlődött Athén. Egészen más képet látunk, ha a másik nagy görög államnak, Spartának beléletét vizsgáljuk. Sparta mindenekelőtt távol fekszik a tengertől; gazdasági életének súlypontja a mezőgazdaságra esik. A spártaiak mint hódítók jelentek meg, leigázták az őslakókat, felosztották

földjeiket és rabszolgákká tették őket. A spártai állam egész berendezése arra irányul, hogy ez az uralom továbbra is fentartassék. Az uralkodó osztály kiváltságos helyzetét katonai fölényük biztosítja, a spártai alkotmány tehát a katonai szellem fejlesztésére helyezi a fősúlyt. Az uralkodó osztály minden tagját úgy nevelik, hogy jó katona váljék belőle. Egyszerűség, mértékletesség és ridegség jellemzi a spártait. A szép iránt nincsen érzéke, a kényelemtől el van tiltva, a fényűzés halálos bűn. De katonai erényei által kiválik. Az őslakók minden lázadását véres kegyetlenséggel veri le. A görög-perzsa háborúk a spártai kötelességtudás Fényes példáját szolgáltatták, amikor a termophilei szűk sziklaszorosban Leonidas király háromszáz katonája egymásután esett el, de egy sem hagyta el élve a csatát. «Ó vándor, ha Spartához jössz, jelentsd, hogy láttad nyughelyünket, ahol elestünk, a törvénynek engedelmességgel» szólt sírkövükön a felirat. És valóban, a spártai törvény nem követelt mást, mint hogy alattvalói katonai kötelességüknek eleget tegyenek, mert csak ez biztosította uralmukat.

A két nagy görög állam már a perzsa háborúk előtt is folyvást torzsalkodott. A perzsa veszedelem ideig-óráig egyesíteni tudta. De alig hogy a veszedelem elmúlt, az ellentétek ismét megújultak. A kérdést a nagy peloponesusi háború dönti el, Sparta legyőzi Athént, és ezzel az athéni fejlődés halálos sebet kap.

Görögország további története az egyes államok kicsinyes versengései között telik, az államban belül az osztályok harcolnak egymás ellen, végül azután egy félig idegen állam sorra legyőzt és magába szívja őket. Ez az idegen állam Macedónia.

Macedónia Görögország északi határán fekszik, lakosai ugyan erősen a görög szellem befolyása alatt állottak, de még- igen sok volt bennük abból a nyers erőből, amely hódító hadjáratokhoz annyira szükséges, Macedónia egy erős kezű királya, Fülöp, majdnem egész Görögországot meghódította, fia Sándor, a történelem Nagy Sándorja, átment Ázsiába, véget vetett a perzsa uralomnak és egy óriási birodalmat alapított, amely majdnem Indiáig terjedt. De mint minden személyhez kötött hódítás, a nagy macedónia-perzsa birodalom Sándor halála után azonnal alkotórészeire bomlik.

Érdekes a Keletnek és Nyugatnak ezen különös áramlatait a történelmen keresztül megfigyelni. A perzsa háborúkban egy nagy keleti hullám majdnem előnti a Nyugatot, a macedon birodalomban a nyugati hullám ismét Keletet árasztja el. És bizonyos időközökben a fejlődés majdnem ugyanazt a kölcsönösséget mutatja. A római birodalom nyugatról keletre terjedt, a népvándorlás ismét keletről nyugatra. A mohamedán világ első nagy hulláma, az arabok

hódítása a nyugatnak majdnem szívéig ért, a reakció a keresztes háborúkban elfoglalja Jeruzsálemet. A törökök elárasztyák Byzanczot, elfoglalják a Balkánt és Bécsig jutnak, a legújabb harcban az oroszok fokról-fokra visszaszorítják őket, már már Konstantinápoly kapuját döngetik, Ázsiában pedig mindig jobban hatolnak előre Kelet felé, amíg az utóbbi években egy keleti hatalom, Japán meg nem állítja és vissza nem szorítja őket.

A maczedóniai birodalom felbomlása után nemsokára, Görögország római uralom alá kerül. Az ó-kor leghatalmasabb, legnagyobbyszerűbb fejlődése Rómában valósul meg. A kis Róma, mely eleinte csak egy város területére szorítkozik, lassan elfoglalja egész Olaszországot, az egész ismert világot és az ó-kor végén egy oly nemzetközi szervezetet létesít, amelyhez foghatót a történelemben nem ismerünk.

Fejlődése, elején Róma is egyike volt a közép-olaszországi latin városoknak, és sem lakosainak számával, sem állami szervezetével nem tűnt ki közöttük. De szerencsés földrajzi helyzete lassanként nagyobb jelentőséghez jutatta. A latin városok mind az ország belsejében feküdtek és környezetük, gazdasági eszközei nem tudtak arányt tartani a lakosság szaporodásával. Rendesen kénytelenek voltak a felszaporodott lakosság egy részét új városállapítás céljából kibocsátani; úgy látszik, Róma is egy ilyen kibocsátott rajnak volt telephelye. De Róma már nem jött abba a kényszerhelyzetbe, hogy később lakosaitól megfossa magát, mert a tenger közelsége lehetővé tette, hogy idegen helyekről, elsősorban Szicíliaból odaszállíthassák az élelmiszereket. Ilyenfórmán Róma magához vonhatta mindazokat az elemeket, akik helyet kerestek és nemsokára a lakosság illetőleg a harcosok egy oly számával rendelkezett, mint egyik szomszédja sem. A határháborúkban győztes marad és uralmát lassan kiterjeszti az egész félszigetre.

A nagy római hódítások eleinte inkább kénytelenségből történtek. Az olasz félsziget földrajzi helyzete olyan, hogy észak fele folytonos támadásoknak van kitéve, a barbár népek az Alpok ormairól vágyakozva tekintettek le a gazdag, enyhe éghajlatú olasz rónára. Biztosítani kellett tehát a határokat és mindig északabbra terjeszteni a római uralmat. A francia erdők, a német ingoványok nem vonzották a római fantáziáját, de el kellett foglalnia őket, nehogy a barbár, törzsek ott gyülekezessenek déli kalandos utakra.

Róma legnagyobb háborúi azonban a Földközi tenger uralmáért folytak. Ellenfelük egy phöníciai gyarmat, az afrikai Karthago volt, amely átvette anyavárosainak nagy kereskedelmét és tengeri hatalmát. Rómára nézve a földközi tengeri hajózás, első sorban a Szicíliaival való akadálytalan közlekedés életkérdés volt, mert élelmiszereinek egy

tetes részét a tenger útján kapta. Minden áron biztosítani akarta magának ezt a tengeri uralmat és most hosszú háborúk kezdődnek meg, amelyeknek folyamán Róma nem egyszer válságos helyzetbe kerül. Karthago nagy hadvezére, Hannibal, hadsereggel támadja meg Rómát saját területén. Afrikából átkel Spanyolországba, azután az Alpeseiken vonul keresztül és a római hadsereget többször megveri. De el van vágva saját területétől, nem tudja megfogyott csapatait kiegészíteni, végül is kénytelen visszavonulni. Karthago nagy anyagi ereje még egy ideig bírja a háborút, végül kimerül és Róma teljesen megsemmisíti hatalmát. A várost elfoglalják és lerombolják, a Földközi tengeren Rómának hajóereje uralkodik.

A nagy külső hódítások egész ideje alatt Rómában állandó és gyakran elkeseredett osztályharcok dúlnak. A fejlődés menete hasonlóan történik, amint azt a görög városoknál láttuk. A város alapítói földművesek voltak. Felosztották maguk között a földeket és ezzel megalapították a későbbi földbirtokos arisztokráciát, az úgynevezett «patriciusokat». A letelepedés első idejében szükségük voltba szervező főhatalomra, az első római államforma tehát a királyság. De nemsokára feleslegesnek tartják és megszüntetik. Az utolsó királyt elűzik és helyébe köztársaságot állítanak fel. Ebben a köztársaságban az arisztokrácia uralkodik, az uralkodó osztályból évenként két konzult választanak, akik a főhatalmat gyakorolják. Majdnem nevetnünk kell, amikor a tizenkilencedik század írói és költői ezekről a római republikánusokról írnak és a tizennyolcadik század, köztársasági jelszavait, Rousseau tanait adják szájukba. Valójában a római köztársaság első ideje a legridegebb osztályuralom volt. Ámde a gazdasági fejlődés lassan a többi római osztályt, a «plebset» is úgy szervezi, mint a görög «démost». Hosszú belvillongások következnek, melyek alatta «plebs» lassan előrenyomul. Végül is kompromiszum jön létre, azok, akik bizonyos gazdasági eszközökkel rendelkeznek, bekerülnek az állami keretékbe, az arisztokráciá mellett a polgárság is részt kap az állam ügyeinek vezetésében.

Ezen évszázadok alatt azonban Rómában egy nagy és teljesen szegény proletariátus fejlődött ki, amely nem volt ugyan rabszolga, mert személyes szabadságát megőrizte, de minden gazdasági eszköztől meg volt fosztva. Ez a proletariátus ismételt kísérletet tesz, hogy valamilyen módon biztosítsa létét. Nagy agrármozgalmak keletkeznek, amelyeknek földosztó jellege vari. Az uralkodó osztályok azonban kegyetlenül leverik ezeket a kísérleteket. A proletariátus elégedetlensége azonban folyvást nő és éppen ezért támasza lesz mindazoknak, akik az egyeduralkodóra törekszenek.

A hivatalos történelmet mindig az uralkodó osztályok

írták, éppen ezért valahányszor ilyen egyeduralkodási törekvésekkel találkozunk, a történelem mindig a legszigorúbb ítélettel sújtja a «zsarnokokat». Valójában azonban ezek a «zsarnokok» többnyire kiválóan eszes és ügyes emberek voltak, akik felismerték a fennálló állapotok lényegét és tisztában voltak azzal, hogy a hatalomból kirekesztett nagy tömegek szívesebben fogják az egyesnek, mint az egész osztálynak uralmát túrni. Ennek a gondolatmenetnek az alapja igen kézenfekvő. Ha egy osztály uralkodik, az összes gazdasági, politikai, hivatalnoki, közigazgatási tényezőket a maga számára foglalja le és a maga tagjai között osztja szét, másoknak nem juttat belőle. De egészen más a helyzet, ha az uralkodó osztály akaratának ellenére egy egyes kapja meg a főhatalmat. A katonai, a bírói, a közigazgatási állások és hivatalok most az ő rendelkezésére állanak, de ő bőven fog belőlük juttatni az eddig kizártaknak is, mert inkább bízhatik bennük, mint azokban, kiket megfosztott az uralomtól. Ilyenformán az egyeduralkodó és a régi uralkodó osztályon kívül állók között egy bizonyos érdekközösség fejlődik ki amely megszilárdítja az egyeduralkodó állását.

Mindenütt, a hol a történelemben hasonló alakulások történtek, ez a «zsarnokuralom» lélektana. Történetírók és költők maró gúnnyal, keserű gyűlölettel fordultak «a hitvány tömeg» ellen, amely támogatta a görög zsarnokokat, a római cézárokat és az olasz kényurakat. Es egyiknek sem jutott eszébe, hogy a nép más szempontból nézte a dplgokat, mint ők.

Rómában is ezt a képet látjuk. A köztársaság utolsó éveiben folyvást -megújulnak ezek a kísérletek, végül Cézár megvalósítja az egyeduralkodást. Cézárt az arisztokrata párt meggyilkolja, de az egész római proletariátus Cézár unokaöcsese, Augustus mögé áll, aki megsemmisíti az úgynevezett «köztársasági» csoportot és Róma első császára lesz. Róma államformája egészen bukásáig a császárság marad.

A római császárság első éveiben kezdődik el a történelmi mozgalmak egyik legjelentékenyebbje, a kereszténység.

A kereszténység első fejlődése a régi zsidó-állam területére, Palasztínára esik. A római uralom a zsidó államnak is véget vetett, amely az egész ókoron keresztül változó esélyek között fenn tudta magát tartani. Jelentőséget az adott neki, hogy az egyisten hite lassan ott alakult ki. A római uralom alatt a zsidók között különböző áramlatok keletkeztek. Voltak, akik vad, daczos gyűlölettel szőtték terveiket a hódítók ellen. De voltak olyanok is, akik belátták az ellenállás céltalanságát, akik kétségbeestek a jelen fölött és szomorú lemondással ég felé fordították szemüket. Egy ilyen csoport volt az úgynevezett «essaeusok» hitfelekezete, akik a pusztaságban éltek, világi törekvésekről

lemondtak és a szeretetet, a lelki megtisztulást, a túlvilági életet hirdették. Ezek közül való volt a nazaréti Jézus Krisztus is, akit a római hatalom állítólagos izgatás miatt elfogatott és keresztre feszítettet.

A tan, amelyet Jézus hátrahagyott, a tiszta és nemes emberszeretet tana volt. Ember és ember között nincsen különbség, mindnyájan Isten fiai vagyunk és felebarátunkat úgy kell szeretni, mint önmagunkat. A tan rohamosan terjedt. Az ókor gazdasági életének kizsákmányolt, meggyötrött eszközei, a rabszolgák, mohó lelkesedéssel hallgatták az új ígét, amely őket is embereknek tekinti. Nincs helyünk arra, hogy a kereszténység terjedésének részletes képét megadhassuk. De az kétségtelen, hogy bizonyos mértékben mint a rabszolgák osztályharcza jelentkezik. Osztályharczok rendszeren gazdasági javakért folynak, de a rabszolgáknak előbb még az emberi jogot, az emberi létet kellett megszerezniök és ezért mozgalmuk, a kereszténység, merőben ideális tartalmú.

A kereszténység fejlődésében három korszakot különböztethetünk meg. Az elsőben az állam még nem veszi komolyan őket. Üldözi és bünteti ugyan a keresztényeket, de inkább elvi szempontból, mert nem engedelmeskednek a törvényeknek. A második korszakban (körülbelül 100-250 K. u.) az állam felismeri a kereszténység nagy átalakító hatását, felismeri, hogy az ókori társadalmi és gazdasági lét alapjaiban inogna meg, ha az új tan győz és halálosan üldözi őket. Azonban a kereszténység is átalakul. Az első keresztények még tisztán rajongók voltak, akik ellenmondás nélkül tűrtek és a fennálló kereteken változtatni nem próbáltak. De most már ők is hadat üzennek az államnak, hirdetik, hogy a régi világnak meg kell semmisülni, hogy Isten országa eljöhessen. A mozgalomban most már nemcsak rabszolgák vesznek részt, hanem, amint azt minden hasonló esetben látjuk, mindazok, akik az új átalakulástól várják a társadalmi és gazdasági bajok megszűnését. Végül az állam is kénytelen tudomást venni róluk és kompromisszumot köt a kereszténységgel, Konstantin államvallássá teszi az új tant. Megtérése állítólag csoda által megtörtént volna, egy döntő csata előtt keresztet látott az égen azon felirattal: «Ebben a jelben fogsz győzni». De úgy hisszük, nem volt szükség a csodára. Konstantin egyszerűen felismerte, hogy a mozgalom már annyira erős, oly nagy számú hívővel rendelkezik, hogy okosabb felhasználni, mint elidegeníteni őket.

A kereszténység tehát államvallás lett. De ezzel régi jellege meg is szűnt. A szeretet, az egyenlőség, az emberi méltóság fogalmai lassan helyet adtak a hatalomnak, a pompának és a szigorú egyházi szervezetnek. A császár vallása, az államvallás nem szolgálhatta a proletariátus

ügyét, szoros kapcsolatba kellett lépnie a fennálló renddel, az állammal, a császári hatalommal. És látjuk, hogy különösen a keleti egyház, mely a császárság közvetlen befolyása alatt fejlődik, nemsokára teljesen szolgai szerve lesz az egyeduralomnak.

A római birodalomban az ókori fejlődés elérte tetőpontját. A császárság alatt az egész ismert világ egy nagy nemzetközi szervezetben egyesült. Sem azelőtt, sem azután a nemzetköziség ily nagy területet nem tudott meghódítani. A központi hatalom, a császárság első idejében annyira erős volt, hogy a birodalom legtávolabbi határait is meg tudta védeni. Afrika északi partvidéke, Elő-Azsia egészen az Eufrat folyóig, Európában a Balkán, Itália, a Pyrenausi félsziget, Franciaország egy nagy része, Németország, Ausztria, Magyarország, sőt Anglia, mind a római birodalomban egyesült. A császárság már az első század után teljesen elvesztette római, nemzeti jellegét és hű kifejezője lett a birodalomban egyesített nemzetköziségnek. Hol a görög, hol a keleti, hol a barbár szellem és befolyás érvényesül a trónon. Volt olyan császár, (Hadrianus) aki a régi egyiptomi kultúrát részesítette előnyben. A császárság vége felé az uralkodók nem egyszer a barbár zsoldosok sorából kerülnek ki. A régi római birodalom legerősebb kezű védelmezője, a kereszténység legnagyobb ellensége, Diocletianus például egy illyriai katonának volt a fia.

A harmadik évszázadban Krisztus után ez a nemzetközi szervezet kezd felbomlani. A központi hatalom fokozatosan meggyöngül, a birodalom határain pedig mind nagyobb számmal jelennek meg azok a népek, a melyek ugyan teljesen távol állanak a kultúrától, de a melyeket szervezetüknek nyers ereje képessé tesz arra, hogy a római birodalmat fokozatosan megsemmisítsék. Ezek a népek északról és keletről törnek elő és majdnem kivétel nélkül a germán fajhoz tartoznak. Eddig a keleti pusztaságokban, az északi erdőkben és ingoványokban laktak és nehezen küzdöttek a természet ellenséges erőivel. A római világ a maga kellemes éghajlatával, pompás legelőivel és erdőivel, gazdag városaival ellenállhatatlanul vonzza őket. Mind sűrűbb és sűrűbb rajokban vonulnak dél felé. Eleinte mint zsoldos katonák ők is részt vesznek a császárság védelmezésében, de lassan felismerik a birodalom gyengeségét és most mind nagyobb számban lépik át a birodalom határait. A meggyöngült, meglazult központi erő nem tudja visszatartani őket, a germán törzsek betörnek Olaszországba, hatalmukba kerítik Rómát és ezzel a régi, római birodalomnak véget vetnek.

A germán, törzseknek ez a nagyszabású előrenyomulása a *népvándorlás*. Következménye az, hogy Európában ezen évszázad alatt általános bizonytalanság van. A régi

nemzetközi állami, társadalmi és gazdasági rend felbomlott, de helyét egyelőre folytonosan változó, kezdetleges államok foglalják el. A római birodalom keleti része, a kelet-római, más néven byzanci császárságban egyesül. A keleti kultúra sokkal régibb, nagyobb és általánosabb, mintsem hogy ne tudná magát még égy ideig fentartani. Nyugaton azonban más a helyzet. A nyugati tartományok legnagyobb részében a lakosság csak a római telepítvényeken vette át a római, műveltséget, a gall, a germán, az illyr vagy pannóniai törzsek túlnyomóan nagy része megtartotta régi nyersességét. Éppen azért a nyugoti tartományokban a népvándorlás sehol sem talált erős ellenállásra. A góthok, alánok, vandálok, longobardok egymásután vonulnak át az Alpeseiken és kísérlik meg, hogy Olaszországban, mely éghajlati és gazdasági viszonyainál fogva legjobban vonzotta, őket, államot alapítsanak. A római birodalmat tulajdonképpen egy Herul nevű törzs donti még, vezérük Odoaker az utolsó római császártól, Romulus Augustulustól a maga számára szerzi meg a koronát. Néhány év múlva ezt a koronát a góthok elveszik tőle és Theodorich megteremti a nagy góth birodalmat. Hosszú harcok után ez is elbukik, s egy ideig a kelet-római császárok uralkodnak Olaszország fölött, helyüket nemsokára ismét egy germán törzs, a longobárdok; váltja fel. A longobárdok uralma egészen a frank birodalomig terjed, a frank birodalommal pedig a középkori fejlődésnek egy új korszaka kezdődik.

A népvándorlás korát, mint már mondtuk, a teljes bizonytalanság jellemzi. Ez a bizonytalanság minden téren érvényesül, politikailag éppen úgy mint gazdaságilag. Iparról és kereskedelemről szó sem lehet. De a földművelést is állandó veszélyek fenyegetik. A folytonos új hódítások, betörések, elsősorban a meghódított területek anyagi erői ellen irányulnak. Különösen a marha becses zsákmány. Ökröt, lovat, sertést, juhot, az átvonuló hadak egyszerűen elviszik magukkal. Még azok is, akiknek vagyoni helyzete megengedi a nagyobb szabású állattenyésztést, sietni fognak, hogy ezen a veszedelmes vagyonon túladjanak. De állattenyésztés nélkül igazi földművelés elképzelhetetlen. A gazdasági élet tehát lassanként arra fog szorítkozni, hogy mindenki saját szükségletét jól-rosszul fedezni próbálja, a vagyont pedig pénzzé teszi, mert a pénzt egy támadás hírére mégis inkább el lehet rejteni. Nagy földterületek ugaron maradnak, nagy gazdaságok megszűnnek, a római telepítvények, a melyek Németország vagy Ausztria erdői és mocsarai között emelkedtek, elpusztulnak — egyszóval a gazdasági élet majdnem teljesen szünetel.

Természetes, hogy ezek az állapotok a lakosság egy nagy részének érdekeit sértik. Természetes, hogy mindazok ez elemek, akik nem a harcban és hódításban látják lét-

fenntartásuk eszközét, a békét, a nyugalmat, a rendezett állapotokat kívánják. A hódító germán törzsek is szeretnének véglegesen elhelyezkedni. És ezért természetes az is, hogy az a hatalom, amely egy ilyen irányú békés fejlődést előmozdít, mindig növekedő tekintélyre és befolyásra tesz szert. Es ez a hatalom pedig a pápaság.

A római pápaság fejlődése kétségkívül a történelem egyik legérdekesebb kérdése és részletes előadása igen tanulságos volna, mi azonban csak a nagy vonásokra szorítkozhatunk. A római pápa kiváltságos egyházi helyzetét magától Jézus Krisztustól származtatja. A katholicizmus tanítása szerint Jézus kifejezett szavakkal, Róma első püspökét, Péter apostolt rendelte földi helytartójául. Kétségtelen azonban, hogy a római püspök kiváltságos állása csak a birodalom bomlásával kezdődik. A császár udvara Byzanczba költözött, a keleti világgal való érintkezés mind nagyobb nehézségekbe ütközött és míg a keleti püspökök mindig a császárság közvetlen befolyása, alatt állottak, a római püspök egy nagy terület legmagasabb egyházi hatalma lett. A barbár germánok csak részben voltak keresztények, de le akartak telepedni Olaszországban, állandó uralmat akartak berendezni és ezért az olasz terület egyetlen szervezett hatalmával, a katolikus egyházzal nem helyezkedtek nyílt ellentétbe, sőt lassan el is ismerték a pápaságot mint központi egyházi főhatalmat. Az ok, amely őket vezeti, igen kézenfekvő; a pápasággal jól-rosszul mindig meg tudtak egyezni és most már az volt az érdekük, hogy ezen egyezésnek tényleg általános érvénye legyen. De a kelet-római császárság is, egy ideig legalább, kedvez a római püspöknek, 'mégis ő volt az egyedüli összekötő kapocs a hajdani császárság és a jelen között és amikor a byzanci császárok több ízben kísérletet tesznek Itália visszafoglalására, a pápaságra számítanak. A népvándorlás századai tehát megerősítették a pápaság külső befolyását és a római püspök a nyugati kereszténység tényleges feje lett. Sőt a pápák még tovább is mennejc és meglehetősen kétes, valószínűleg tudatosan rosszhiszemű igénynyel világi területet is igényelnek a maguk számára és ezzel kifejezik azt az álláspontot, hogy a pápaság nemcsak egyházi, hanem világi hatalom is.

A római püspöknek ez a kiváltságos állásába keresztény világban nem maradt ellenmondás nélkül. Állítólagos elsőbbségével szemben sokan már akkor hangoztatták, hogy a tizenkét apostol között különbség nem volt és hogy a tizenkét apostol utódai, a püspökök, egyformán részesei annak a titokzatos hatalomnak, mely őket Jézussal összeköti. Ez az irány, amely az egyház élére a püspökök összességét állítja, az új korban az angol egyházban valósult meg.

Volt azután egy harmadik irány is, amelyet az áttekintés kedvéért szintén itt sorolunk fel. Az egyházban

mindig találkoztak oly kritikus elmék, akik sem a pápaságba, sem a püspökségbe nem tudtak belenyugodni. Ezek azt hangoztatták; hogy Jézus személyét sem egy ember, a pápa, sem több ember, a püspökök, nem tudják helyettesíteni, a hívők együttes jelenlétében, a hívők összességében rejlik az isteni hatalom. Látjuk, hogy ez a felfogás bizonyos értelemben erősen demokratikus, és ez a felfogás szolgált az újkorban alapjául Malvin reformációjának.

A püspökök ellenmondása azonban a pápaság növekedő hatalmát nem tudta megakadályozni. A keleti püspökök, akiknek száma, tekintélye igen nagy volt, területileg oly messze laktak Rómától, hogy a közvetlen érintkezés, különösen e bizonytalan korban majdnem lehetetlen volt. Nyugaton a népvándorlás a kereszténységet egy időre majdnem kizárólag Olaszországra szorította, és Olaszországban a római püspök érvényesülni tudott. A germán törzsek fokozatos megtérítése Rómából történt. A római pápa küld hittérítőket a frankok, a németek, az angolok közé és az a kereszténység, amelyet ezek a hittérítők terjesztenek, már szerves alkatrészének ismeri el a pápaságot.

A keresztény tanok, melyeket a pápaság hirdet, a nyugati lakosságának mind szélesebb rétegeit nyerik meg. Most nem az emberi méltóság elismerésén van a fősúly, mint az ókorban, hanem a békén, a nyugalmon, a kölcsönös jóindulaton, a felebaráti szereteten. Az egyház minden erejével küzd az uralkodó bizonytalanság, az uralkodó vadság ellen. A csendes, békés, istennek tetsző életet állítja oda mint ideált. Azok az emberek, akik majdnem századok óta örökös rettegésben élnek, akik nem mernék nagyobb tábla gabonát vetni, mert hátha; a termést elrabolják tőlük, akik nem mernek néhány ökröt tartani, mert hátha egy kóbor csapat elhajtja őket, mohó mohó vágygyal ragaszkodnak az egyház tanaihoz, amely nemcsak egy jobb túlvilági létet; hanem egy rendezettebb földi életet is biztosít számukra. A német tölgyek alatt, az angol kréta sziklák között, a Loire és Saonne mocsaraiban mindig többen és többen akadnak, akik az új tant elfogadják! És amikor a frank törzs királya, Chlodwig, Franciaország egész területén ki akarja a maga hatalmát terjeszteni, ő is Constantin módszeréhez fordul, ő vele is csoda történik, ő is keresztény lesz.

A frank királyság, amelyet Chlodwig alapított, nem-sokára szoros viszonyba lép a pápasággal. Az egyházi és világi hatalom kölcsönösen elismerik és kölcsönösen támogatják egymást. Chlodwig utódai mindig nagyobb és nagyobb területre terjesztik ki hatalmukat, míg végül Nagy Károly a hajdani nyugat-római birodalom egy nagy részét a maga uralma alatt egyesíti. A pápaság ebben az erős hatalomban látja az alkalmas eszközt, amelynek segítségével a maga tanait és befolyását az északi és keleti népekre ki tudja

terjeszteni és ezért megpróbálja a régi római birodalom felújítását. A pápa Nagy Károlyt Rómában ünnepélyesen császárrá koronázza. Ámde ez a koronázás csak külsőség. A római birodalmat egy tökéletes nemzetközi szervezet tartotta össze, a frank birodalomban ez a szervezet teljességgel hiányzik. Már Nagy Károly fia, Lajos alatt a birodalom alkatrészeire bomlik és a híres Verduni szövetségben Németország, Franciaország és Olaszország három különböző részre válik, hogy többé ne is egyesüljenek soha.

Nagy Károly birodalma volt az utolsó kísérlet, hogy a nyugati keresztény világ egy egységes területi hatalomban egyesüljön. Ettől az időponttól kezdve az egyes, nagyrészt mai napig is fennálló államok külön fejlődnek. A középkorban a fejlődés központja a frank birodalom jogutódjára, az újonnan keletkezett német császárságra és a pápaságra esik, és ez a két hatalom a következő századok alatt erős küzdelmet folytat egymás ellen.

A középkori világ jellemző intézményei gyanánt rendszeresen a hűbériséget és a lovagrendeket állítják oda. Az a történelem, amely szeret elvont lelki fogalmakkal dolgozni, mindkét intézmény keletkezését ezen az alapon magyarázza meg. Szerintük a germán törzsekben, a személyes hűség, a személyhez való ragaszkodás annyira ki volt fejlődve, hogy bizonyos mértékben e faj jellemző sajátja lett. A személyes hűség e kapcsolatán nyugszik a hűbériség. A középkor uralkodó felfogása gyönyörködött a vitézi éretnyekben, ideál gyanánt tisztelte a gondtalan, bátor, vitézi életet és ez a felfogás fejleszti ki a lovagrendeket. Úgy hisszük, uralkodó intézményeket ilyen módon magyarázni nem lehet Kétségtelen, hogy a második, a harmadik nemzedékben nevelés és környezet folytán tényleg kifejlődnek azok a lelki tulajdonságok is, amelyekből az imént szó volt: Eredetileg azonban egészen más célszerűségi szempontok érvényesültek. Világítsuk meg ezeket pár szóval. A középkor gazdasági bizonytalansága a hűbériséghez vezet, amely kiváltságos állást biztosít azoknak, akik egy bizonyos, szűk körre szorított területi hatalommal bírnak. Ehez a hatalomhoz nem kellett más, mint néhány jól felfegyverzett csatlós, néhány paripa, esetleg egy kőfalakkal védett vár. A vár falai menedéket adtak a környezet egész lakosságának, a várúr fegyveres hatalma pedig megtudta védeni földjeiket és marháikat. Az újkori gazdasági rend kiváltságos osztálya úgy létesült, hogy a termelési eszközök az ő kizárólagos birtokukba kerültek. A védelmi eszközök birtokán alapul a középkor kiváltságos osztályainak uralma. Ez az uralom eleinte természetesen egészen szűk körre szorítkozik. A lakosság szívesen rendeli alá szabadságát, korlátozza kötelékét — ha ezzel szemben védelemben részesülhet. Védelmet azonban sem tartományi, sem központi királyi hatalomtól

nem várhat — a közlekedési eszközök sokkal rosszabb kézben vannak, mintsem hogy ez lehetséges volna. És éppen ezért a közvetlen közelben lakó várurának rendelik alá magukat.

Egészen hasonló az a viszony, amely a kisebb hűbéreseket a hatalmasabb tartományi uralkodókhöz, őrgrofokhoz, hercegekhez, — ez utóbbiakat pedig ismét a királysághoz fűzi. A hűbériség pusztulása és megtörése pedig majdnem úgy történik, mint a modern gazdasági fejlődés. A nagy tőke felszívja a kis üzemet, a nagy tartományi urak lassan kiterjesztik a maguk hatalmát és elnyomják az egyes vár urakat. A központi királyság azután ugyanezt csinálja a tartományi hűbéresekkal. Az alattvalók szempontjából ez a fejlődés egészen közömbös. Ők a védelmet a maguk nyugodt életének biztosítása gyanánt igénylik, hogy ezt a védelmet a várúr, a herceg vagy a király szolgáltatja-e, mindegy nekik. Sőt bizonyos mértékben az az érdekük, hogy az uralkodó minél távolabb legyen tőlük és ezért a központi királyságot a közvetlen hűbéri uralommal szemben előnyben részesítik.

A hűbériség intézményével a lovagrendek fejlődése úgyszólván logikus kapcsolatban van. A viszony kettőjük között körülbelül így alakul: a hűbériség első, mondhatnánk fénykorának e hanyatlása bizonyos mértékben előfeltételül szolgál a lovagkornak, a lovageszményeknek, a lovagéletnek.

Kik voltak ezek a lovagok? Többnyire az akkori uralkodó osztályok olyan tagjai, akik földbirtokkal nem rendelkeznek és akiknek vagyonuk egy várra, esetleg csak egy paripára és fegyverzetre szorítkozik. A hűbériség első idejében (700-1000 Kr. után) ezek az eszközök elegendők voltak arra, hogy kiváltságos állást és jövedelmet szerezzenek. De a rend és biztosság lassan helyreáll. A gazdátlan területek ismét állandó birtokokká válnak és rendesen művelik őket. Azok a városok, akik maguk is földeket szereztek, vagy legalább a környékbeli parasztok szolgáltatáit biztosították maguknak, nyugodtan néznek a jövő elé. De sokan nincsenek ilyen kedvező helyzetben. A vár, a fegyverek megvannak, de gazdasági értékük hanyatlott. A tulajdonosok tehát azon vannak, hogy másképpen használják fel őket. Zsarolni kezdik a lakosságot, megtámadják a kereskedőket a nyílt országúton, hadat viselnek az iparos városok ellen és akárcsak a sivatag beduin törzsei, rendes türelmi adót vetnek ki rájuk. A míg ezek a jelenségek csak szórványosak, az uralkodó felfogás a többiekben rablót lát. De a gazdasági viszonyok mindig többeket kényszerítenek arra, hogy ezen módhoz folyamodjanak. Ezek most már szervezkednek és egyesülnek, lovagrendeket alakítanak és egy bizonyos lovagerkölcstant állapítanak meg, amely külső és ragyogó formák mögé takarja a tulajdonképpeni lényegét.

A fejlődés későbbi folyamán látjuk, hogy mihelyest a királyi hatalom némileg megszilárdul, azonnal a lovagrendek ellen fordul. Franciaországban már Fülöp Ágost meglehetősen álnok és kegyetlen módon pusztítja el a híres templomos rendet. Németországban Miksa császár vártól várhoz vonul és új találmányú ágyúival romba lövi őket. A lovagrendeknek igen nagy levezető csatornájuk azonban még előbb, a keresztes háborúkban keletkezett.

A Kelet és Nyugat kölcsönös áramlatainak egyik legnagyobbszerűbbje a középkor alatt folyt le. A támadó hullám keletről jön. Keleten, Arábiában kifejlődött Mohamed tana és hívei rohamosan terjednek minden irányban. A kis arab törzs, amely Mohamedet először vallotta prófétajának, egy nagy keleti birodalom magja lett. Az arabok elfoglalják Elő-Azsiát és megfosztják a byzanci császárságot néhány nevezetes tartományától. Még erősebben terjeszkednek Nyugat felé. Egyiptom, Észak-Afrika egymásután kezükre kerül, ezután átkelnek a gibraltári szoroson és elfoglalják a pyrenaeusi félszigetet. A spanyol és portugál keresztények az északi határhegységbe vonulnak vissza, a sziklák és jégmezők nem ingerlik a keleti hódítókat. De azért a hegység sem szab gátat a mohamedán áramlatnak. Több ízben kelnek át rajta, pusztítanak Franciaországban, Olaszországban, míg azután nyers erejük lassan kimerül és visszahúzódnak. Az első hódító nemzedékek után lassan egy nagy és nemes kultúra támad az arab világban. Gazdasági életük igen fejlett. Mezőgazdaságuk csatornázás és öntözés folytán már majdnem belterjes. Iparuk híres és virágzó. A kordován- bőr, a damaszkusi acél mai napig megőrizte az arab ipar hírét. Tudomány, irodalom és művészet rendkívül fejlődött. A számok használatát, a löport és sok más találmányt a Nyugat az araboknak köszönhette.

Az ezredik év körül Krisztus után az arab műveltség eléri tetőpontját. Most kezdődik az ellenáramlat. A nyugati kereszténység Kelet felé tör és megtámadja az arab mohamedán világot. Első tekintetre tisztában vagyunk azzal, hogy a műveltség, a fejlettség szempontjából melyik rész volt fölényben. Azok a kóbor szerzetesek, akik Európaszerte fanatikus dühvel hirdették a háborút a pogányok ellen, összehasonlíthatatlanul kezdetlegesebbek lelki életet éltek, egy sokkal alacsonyabb fejlődési fokon állottak, mint a pogány mohamedánok. Az Üdvözítő sírjának visszaszerzése különben is csak külső ürgy. Mindazok az elemek, akik nem tudtak a rendezettebb nyugati viszonyokba beletörödni, akik nem találták meg helyüket egy oly társadalomban, amelyben nem kizárólag a testi erő és a fegyverek érvényesültek, akiknek egyedüli gazdasági tevékenységük a vallás és fosztogatás volt, most mohó

vágygyal hallgatták a híreket a keleti nagy rendezett birodalmakról és azok gazdagságáról. Az európai államok minden kétes existenciája felveszi a keresztet. Mi sem jellemzőbb a kereszties hadak összetételén, mint az a fogadtatás, amelyben éppen hazánkban részesültek. Kálmán király kétségtelenül őszinte és buzgó katolikus volt, de az első kereszties csapatot saját fegyvereseivel verette szét, a következő nagy csapatnak pedig megengedte ugyan az átvonulást, de félig tiszteletből, félig óvatosságból az egész országon keresztül két oldalt fegyveresekkel kísérte őket. Természetesen nem akarom azt mondani, hogy a keresztiesek között nem akadt nagy számmal őszinte rajongó is, aminthogy egyes fejedelmek is hódítási és gyarmatosítási vágyból résztvettek ezen hadjáratokban. A kereszties hadak nagy részét azonban ugyanazon vágy hajtja Nyugatról Keletre, amely a népvándorlás törzseit Északról Délre vezette.

A kereszties háborúk tényleges politikai következményekkel alig jártak. Bouilloni Gottfried ugyan elfoglalta Jeruzsálemet és egy ideig-óraig tartó keresztény államot rendezett be, de ezek a hódítások pár év alatt ismét elvesztek. Gazdaságilag és társadalmilag azonban ez az áramlat fontos eredményeket hozott létre. A keleti áruk most kezdenek nagyobb tömegekben a Nyugatra eljutni és annyira fontosak lesznek a forgalomban, hogy néhány száz év múlva már új és nevezetes kísérletek történnek könnyebb megszerzésük céljából, mely kísérletek az Indiába vezető tengeri út és Amerika felfedezéséhez vezetnek. Társadalmilag pedig a kereszties háborúk a kóbor lovagok egy nagy részét elpusztították. A keleti éghajlat, a keleti élet és a harcok megölték őket, azok pedig, akik visszatértek, többnyire vagyont hoztak magukkal és nem voltak kénytelenek az előbbi életmódot folytatni. A lovagrendek ereje és hatalma a kereszties háborúk alatt éri el tetőpontját és bár egyes rendek, mint például a Johanniták tovább is fennállanak, tekintélyük egyre fogy. A kóbor, rabló lovagokat a központi hatalom egyre jobban üldözi, a megerősödött városok pedig már maguk is tudnak védekezni ellenük.

A kereszties háborúk külső képe egy nagy, nemzetközi mozgalom, mely a vallás jegyében történik. Az egyház rendeli el a háborút, a pápa gyakran kényszeríti a fejedelmeket, hogy részt vegyenek benne. A pápaság erejét és hatalmát ezen időkben az egész keresztény világ elismeri és most kezdődik meg a nagy harc, mely közte és a világi hatalom, elsősorban a császárság között folyt le.

Láttuk, hogy a pápaság a frank császárságnak még bizonyos mértékben alárendeli magát. Az akkori pápák hittek abban a lehetőségben, hogy a nemzetközi római

birodalom visszatér, azonkívül ismerték saját gyengeségüket. A Nyugat legnagyobb része ebben az időben még pogány volt. Angliában, Skandináviában, Franciaország és Németország nagy részében még Odhin és Thor istenek oltárai állanak, az erdők sűrűjében pogány druidák (papok) áldoznak a természet erőinek, amelyeket istenek formájában személyesítettek meg. A következő századok azonban nagy változást hoztak. A frank birodalom alkatrészeire bomlott, a kereszténység ellenben győzelmesen terjedt az észak legmesszebb határáig. Ebben az időben a pápaság az egyedüli nemzetközi hatalom, tanításai, iránya pedig egyaránt kedves és hasznos Island vagy Thuringia lakóinak. A pápaság csakhamar felismeri ezt a kiváltságos helyzetet és mind nagyobb előjogokat, főleg pedig mind nagyobb anyagi jutalmat kíván a maga számára. Ezen célból szükségesnek látja, hogy a maga egyházát rendszeresen szervezze, úgy, hogy ennek minden egyes tagja kizárólag és közvetlenül az ő befolyása alatt álljon. A papság ezen időben még nősülhetett és családot alapíthatott. A család pedig természetesen nagy mértékben befolyásolta egész életét. Vagyont és állást akart biztosítani gyermekeinek, anyagi gondjai voltak, a világi hatalommal szemben alázatos és engedékeny volt. A nagyobb egyházi hivatalokat, a püspökségeket, érsekségeket szintén a világi hatalom töltötte be, úgy hogy a papnak kettős érdeke volt, hogy a jó viszonyt fentartsa vele.

A középkor harcziás, úgynevezett «nagy» pápái, elsősorban VII. Gergely, azután III. Incze és VIII. Bonifác véget akartak vetni ennek az állapotnak. Függetleníteni akarták az egyházat a világi hatalomtól és mentesíteni akarták a papságot minden külső, nem egyházi befolyástól. Éppen ezért VII. Gergely behozta a coelibátust (papok nőtlenségi kényszere) és a mikor ezt keresztül vitte, megkezdte a harcot az egyházi állások betöltésének jogáért, amely jogot kizárólag a pápaság számára igényelt.

A világi hatalom, mely e küzdelemben elsősorban vele szemben állott, a császárság volt. De ez a császárság már nem volt többé nemzetközi, mint a római vagy a frank uralom, hanem kizárólag Németországra és kapcsolt részeire szorítkozott. Körülbelül százötven évvel a frank birodalom bukása után a német törzsek újra szükségesnek tartották, hogy egy erősebb központi hatalmat teremtsenek meg. Ennek az óhajnak merőben célszerűségi okai voltak. A népvándorlás utolsó fejezete gyanánt a magyarok elfoglalták hazánkat és mint igazi ázsiai, félig még nomád törzs, körülbelül két évszázadig állandóan rajokat bocsátottak ki, amelyek rabolva és pusztítva vonultak végig a szomszéd tartományokon, elsősorban Németországon. Ezen támadásokkal szemben az egyes germán területű hatalmak

gyengék voltak és így szükségesnek látták az egyesülést. A német királyság, mely már-már árnyhatalommá süllyedt, most ismét fontos lesz. A szász uralkodói ház, mely a trónra kerül, csakhamar végez a külső támadásokkal. Mada-rász Henrik rettenetesen megveri a magyarokat, fia Ottó folytatja ezt a munkát és észak és kelet felé irtó háborúkat visel a rabló szomszédok ellen. Hatalma ilyen módon megszilárdul és elég erősnek érzi magát, hogy a császárságot is helyreállítsa. A pápaság nem akar a legerősebb nyugati hatalommal dacolni és így kialakul «a német-római szent birodalmi császárság» (heiliges römisches Reich deutscher Nation). A német uralkodók tehát a római császárok jog-utódjainak jelentik ki magukat.

Néhány évtized már megváltoztatja a helyzetet. Az új német császárság keletkezésének főoka a keleti támadások veszélye és a tőlük való félelem volt. Mihelyt veszély és félelem elmúlik, a német nagy hűbéres fejedelmek ismét gyengíteni próbálják a központi hatalmat. A pápaság látja ezt a helyzetet és elérkezettnek látja az időt, hogy a maga törekvéseit érvényesítse.

Megindul az úgynevezett «investitura» harcz (Investitura = beöltöztetés; az a czeremónia, melylyel a püspöknek hatalma jelvényeit, a gyűrűt és a pásztorbot átadják). Ez a harcz elkeseredett és váltakozó. Van időpont, a mikor IV. Henrik, német király, egészen elveszti bizalmát és megalázza magát a pápai szék előtt. Ez a híres canossai út. Kanossában, a templom fagyos küszöbén, három napig térdepelt a német uralkodó, amíg VII. Gergely őt maga elé bocsátotta. Ámde nagyon tévednénk, ha e jelenetben az egyházi szellem diadalát látnók. Az igazság az, hogy az egyház szövetséget kötött a német hatalmas hűbéresekkkel, akik a királyságot gyengíteni akarták és a kik örömmel fogadták el azt a tant, hogy a pápa isteni jogainál fogva az alattvalókat feloldhatja a király iránti engedelmességtől, sőt ha egyházi átokkal sújtja a királyt, az egyház egész szervezete ellenségesen harczol ellene. IV. Henrik uralkodásának későbbi eseményei mutatják, hogy a mikor a király a hűbéres urakkal megegyezett, a pápa marad egyedül. Most ő kénytelen menekülni, mert a király őt fosztja meg állásától, ellenpápát választat és a hatalmas VII. Gergely egy távoli vár falai mögött mint menekülő halt meg.

A pápaság és a világi hatalmak ezen «investitura-harcza a legtöbb keresztény országban kompromisszummal végződött; találtak valami formát, amely egyrésztől nem fosztja meg az uralkodót egészen a kinevezés jogától, de befolyást biztosít az egyháznak is. A pápaság nemzetközi hatalmát azonban körülbelül 1300-ig elismerik. VIII. Bonifác újra kísérletet tesz, hogy az egyházat az állam fölé emelje.

Kiadja a híres «Unam sanctam» bullát, mely azt a nevezetes tételt állítja fel, hogy Isten két kardot adott az emberiségnek, egyik a világi hatalom kardja és ez a császárságot, másik az egyházi hatalom kardja és ez a pápaságot illeti meg — ámde a világi kardot megelőzi az egyházi kard. A pápaság fejlődésének egy nevezetes új korszakát jelenti ez a bulla.

Egyrészt még mindig az egyház felsőbbiségét hirdeti, de másrészt maga is kívánczik egységes világi hatalom után, mert azzal mégis könnyebben lehet boldogulni, mint a középkor vége felé kifejlődő különböző nemzeti államokkal, melyek egészen különféle érdekeket képviselnek. Éppen VIII. Bonifác volt az, akinek a francia királyival erős összeütközése volt. Fülöp Ágost, a francia király, pedig nem tárgyalt hosszasan, a mikor a pápa kiátkozta, a maga részéről egy sereget küldött, mely Rómát elfoglalta, a pápát pedig francia területre, Avignonba vitte, a hol a pápák most hosszú évekig francia fogságban éltek. (A pápák úgynevezett babyloni fogsága.)

A középkornak ezen korszakában (1300 körül) a nyugati világ már nagyrészt azon alkotó elemeire bomlott, amelyeket mai napig is megkülönböztetünk. Németországról már beszéltünk. Ott a nagy hűbéresek lassan megtörik a kisebbeket és a grófságoknak, hercegségeknek, örgrófságoknak hosszú sorozata keletkezik, melyek közül a hét választófejedelem emelkedik ki. A későbbi Habsburg-hatalom már ezen időben is erősen fejlődik. Az első Habsburg-császár, Rudolf, ugyan tulajdonképpen egy eléggé jelentéktelen, meglehetősen korlátolt hűbéres volt, akit a hatalmasabb fejedelmek kölcsönös féltékenységből abban a reményben választottak meg, hogy nem lesz képes erős központi hatalmat szervezni. Ez a remény csak részben valósult meg, de Rudolf utódai nagy szerencséjével erősítették családi vagyonukat és hatalmukat, úgy hogy két évszázad után örökös tartományaik és nagy vagyonuk egészen kivételes állást biztosítanak számukra.

Angliában és Franciaországban a királyi hatalom lassan megtöri a tartományi urakat. Ez a küzdelem Angliában egy hosszú és igen véres belháborúhoz, az úgynevezett «fehér és piros rózsa» harcához vezetett (a Lancaster és York házak címere után).

A pyrenaeusí félszigeten a keresztények erősen nyomulnak dél felé. A helyzet most egészen más, mint a mór betörés idejében. Akkor az arabok még nem ismerték a kultúrát, de nyersék, vadak és erősek voltak. Most a spanyol hegylakók bírnak ugyanezekkel a tulajdonságokkal és fokozatosan visszaszorítják a mohamedánokat.

Európa keleti felén a byzanci birodalom a végét járja. Egy új, az eddigieknél hatalmasabb ellensége támadt

Ázsiában és ez az ellenség már-már Kostantinápolyt is fenyegeti. Egy új keleti hullám készül előtteni a Nyugatot, egy új mohamedán hatalom tör előre, amely még érintetlen az arab kultúrától. Ez a török hatalom, amely már ezidőtájt Ázsia nyugati részét meghódítja. Alig száz esztendeje múlt el, hogy Európa egy másik keleti hatalom ellen volt kénytelen védekezni. A népvándorlásnak egy megkésett, de hatalmas és romboló fejezete a mongolokat Ázsia belsejéből Kelet-Európába vitte. Oroszország, Lengyelország és Magyarország, sőt még Szilézia is áldozatul estek. Magyarországból és Lengyelországból csakhamar kitakarodtak, de Oroszországban még századokig tudták fentartani uralmukat, amelynek nyomait a krimi tatárokból még ma is láthatjuk.

A két keleti barbár hatalomnak, a töröknek és mongolnak, először egymással kellett leszámolni. Eleinte úgy látszik, hogy a mongol lesz az erősebb, azután mégis a török kerekedik felül. És most már kizárólag Byzancznak szentelheti a figyelmét. Nyugat-Európában pedig most indul meg ez a nagy, átalakító mozgalom, amely a középkort és az újkort elválasztja egymástól — és amelynek a neve «Renaissance».

Mi volt a Renaissance?

Renaissance francia szó, annyit jelent mint újjászületés. Értjük pedig alatta a szellemi életnek azon újjászületését, mely a 14-ik és 16-ik századok között egész Európában végbe ment.

Ezt a folyamatot kissé bővebben kell megmagyarázunk.

Láttuk, hogy az egyház minő szerepet játszik a középkorban. A népvándorlás és az utána következő kornak jogi és gazdasági bizonytalansága között az egyház képviselte a nyugalom, a rend, a béke, a biztonság elvét. Éppen ezért minden országok lakói készséggel rendelik alá egész gondolkozásukat az egyháznak. Most még csak arról van szó, hogy a legkezdetlegesebb gazdasági tevékenységet biztosítani tudják, hogy a termés, hogy a marhák ne kerülhesse- nek minden pillanatban idegen kézbe. E kornak gyermekei ismét egészen kezdetleges lelki életet élnek. Nincs más vágyuk, mint a rendezett életmód. Az egyház biztosítja azt, ők viszont elfogadják az egyház minden külső formáját.

A középkor vége felé azonban ez a helyzet már tetemesen megváltozik. A rend és békeség, legalább nagy vonásokban, visszatért. Kóbor törzsek sem törhetnek be minden pillanatban. A mezőgazdaság mindig nagyobb területekre terjeszkedik ki, a városokban pedig már az ipar és kereskedelem is erősen fellendül.

A fejlettebb gazdasági élet maga után vonja a szellemi élet fejlődését is. Az az ember, aki rendezett viszonyok

között él, akinek mindennapi lakása, élelme, tüzelőfája miatt nem kell reszketnie, eljut lassankint a magasabb rendű lelki élethez is. Figyelme reáterelődik olyan dolgokra, amelyeket a létért való keserves küzdelemben azelőtt nem vett észre. Az egyház szigorú, rideg gondolkozása kezd terhére lenni. A kritikai szellem felébred. A középkorban az egyház mindent a maga képére alkotott, közigazgatás, bíraskodás, művészet, irodalom, tudomány mind magukon hordták az egyházi felfogás bélyegét. Addig, amíg az emberiség a maga közvetlen bajaival volt elfoglalva, mindebbe szó nélkül belenyugodott. Természetesnek találta, hogy a bíróság az egyházi istenítéletek alapján mond igazságot, szépséget látott az egyházi művészet sovány, kiaszott aszketáiban, kiknek teste vértől cseppeg, de az csak földöntúli boldogságot árul el, és hitt abban a tudományban, amelyet a kolostorokban tanítottak, amely szorgosan kiválasztott mindent, ami az egyháznak ellent mondhat és amely az ókori klasszikusokban a kereszténység előfutárait látta. (A kolostorokban például Vergilius hőskölteményében Krisztusra vonatkozó fejezeteket fedeztek fel.) Most mindez megváltozik. Az egyház betöltötte hivatását, az emberek a jövőben a maguk feje szerint akarnak gondolkozni.

Az új szellemi fejlődés Olaszországban indul meg. Vannak, akik a renaissance kezdetét bizonyos külső eseményekre akarják visszavinni. Olvassuk, hogy a konstantinápolyi tudósok a törökök fenyegető előnyomulásától megremülve hajóra szálltak és Olaszországban kerestek menedéket. Magukkal hozták a régi görög kultúra nemes emlékeit, mindazokat az írókat és bölcsészeket, kiknek munkáit és szellemét a nyugati középkor sem ismerte. Mások ismét Dante fellépésében látják a renaissance kezdetét. Az ilyenfajta beosztásokról már fentebb elmondottuk véleményünket. Tény az, hogy Olaszországban már a tizenkettedik, tizenharmadik században kialakulnak a renaissance előfeltételei, a tizennegyedik században pedig már maga a fejlődés javában folyik.

Olaszországban a népvándorlás lezajlása után aránylag hamar találkozunk ismét egy magasabb rendű fejlődéssel. A longobárdok után nem jöttek többé idegen hódítók, kik területi uralmat próbáltak volna alkotni. Az ezredik év körül Olaszország, Európa többi államaival szemben, sajátos képet mutat. Központi hatalom, úgy mint a német, a francia, az angol vagy a magyar királyság, Olaszországban nem tudott kifejlődni. Ennek oka egyrészt a pápaság állásában van. A pápaság nem tűrt meg a maga közelében idegen uralkodót és ebben az időben az európai fejedelmek még nem mernek dacolni vele. Az olasz városi élet az ókorban sokkal fejlettebb volt, mintsem hogy a népvándorlás után ne támadt volna fel ismét. A központi

hatalom hiánya a független, kisebb-nagyobb városok fejlődését nagyban előmozdította, a hűbériség pedig ilyen módon meg volt fosztva létalapjától, mert a városi szervezetekben egyesült polgároknak nem volt szükségük reájuk. A városokban mindenütt nagy gazdasági élet indul meg. A tengerparti városok, elsősorban Velence és Genua a középkorban azt a szerepet játsszák, melyet később a nagy tengeri hatalmak. A földközi tenger egész partvidéke tele van gyarmataikkal és kereskedelmi telepeikkel. A keresztes háborúk alatt ők közvetítették a Kelet és Nyugat érintkezését, ők szállították hajóikon a keresztény seregeket, sőt — jó mohamedán pénzért — nem egyszer meg is tagadták azt a szolgálatot. A szellemi életnek tehát minden gazdasági előfeltétele meg volt Olaszországban. Amellett Olaszország egész területe tele volt a régi római világ emlékeivel, palotáival, csarnokaival, istenszobraival és oszlopaival. Az olasz kolostorok a latin irodalom nagy részét a népvándorlásokon keresztül megőrizték. Mi sem volt tehát természetesebb, minthogy a felébredt lelki élet elsősorban ahhoz a műveltséghez fordult, amelynek nyomait mindennap maga előtt látta.

A renaissance művészete, tudománya, irodalma, még inkább politikai és társadalmi következményei kiterjedtek úgyszólván egész Európára, de a tulajdonképpeni renaissance-világ mégis Olaszország volt. A tizennegyedik és tizenhatodik század között Olaszország a szellemi élet minden terén bámulatos eredményeket ér el, melyek sok tekintetben ma is páratlanok. Éppen ezért megszoktuk, hogy ha a renaissanceről beszélnek, elsősorban Olaszországra gondolunk. A történelmi materializmus czáfolói előszeretettel abból a korból veszik érveiket. A renaissance alatt majdnem kizárólag az egyéniség érvényesült. Rómától kezdve egészen egy kis Montepulcanoig, Peruggiaig vagy Páduaig mindenütt egyéneket látunk, egyének harca folyik az egész vonalon, politikában éppen úgy, mint művészetben egyének emelkednek ki. Vájjon hogyan akarjuk gazdasági folyamatokkal megmagyarázni azt, hogy egy alacsonyrendű zsoldos, mint Sforza Ferencz, Milano hercegi trónját nyert el, hogy Verenzeben a Mediciek, Bolognában a Bentivogliak, Riminiban a Malatestak kerülnek uralomra? Nem-e az egyéni érvényesülést hirdeti ezen kornak minden mozzanata?

Feleletünk erre az, hogy a renaissance kétségkívül az egyéni érvényesülés rendkívüli példáit mutatja, de ennek a lehetőségnek megvoltak a maga szükségszerű előfeltételei. Az imént vázoltuk Olaszország sajátos helyzetét, melynek főjellembonása, hogy központi hatalom nincsen, ellenben a gazdasági élet minden kis városban a többitől aránylag függetlenül fejlődik. Ezek a kis gazdasági körök, ezek a kis államok, városok természetesen rendkívül kedveznek az egyéneknek. Tehetsége, tudása, ismeretei és képességei

egy szűk körre vannak szorulva, de ez a szűk kör annál hamarabb vesz tudomást róluk. Az első háború, amelyet a szomszéd város ellen viselni fognak, ki fogja mutatni, hogy ki a legügyesebb harcos, ki a legbátrabb, ki a legkörültekintőbb vezér. Az első érintkezés pedig, amely az egyes városokat összeköti, a helyi nagyságok neveit és műveit nemsokára általánosan ismertté teszi.

A renaissance első korszaka főleg a régi görög és római műveltség tanulmányozásaival, a régiek utánzásával telik el. De már ebben az időben is minden téren önálló és kitűnő munkák keletkeznek. A renaissancenál központról nem lehet beszélni, de mégis a tizenötödik század alatt súlypontja körülbelül Firenzében van, ahol akkor a Mediciek emelkednek. A renaissance következő korszakában, úgynevezett fénykorában, ez a súlypont azután Rómára és a pápai udvarra esik.

A Mediciek uralmát, általában az egész olasz városok uralkodóinak és zsarnokainak szerepét egészen hasonlólag kell elképzelni, mint ahogy a görög vagy római fejlődésben láttuk. A középkori olasz városok szervezete többnyire köztársasági volt. Ezen köztársaság alatt egy igen szűkkörű arisztokratikus osztályuralmat kell elképzelnünk, amely a birtokos családok egy bizonyos csoportja között osztotta meg a hatalmat. A népnek széles rétegei ki voltak zárva az uralkodástól. Velenczében például az úgynevezett «arany könyv»-ben össze voltak írva mindazon előkelők (nobilik), akik a tanács, a signoria tagjai lehettek vagy egyáltalában állami hivatalt viselhettek. Ezen családok közül Olaszországban majdnem minden városában kiemelkedtek egyesek, akik nagyobb hatalmuknál és gazdaságuknál fogva a főhatalmat magukhoz ragadták. Éppen úgy, mint a görög tyrannisosok avagy a római egyeduralkodók, ők is a népnek nagy tömegére támaszkodtak, szemben a kiváltságosokkal. Természetes, hogy minden erejükkel azon voltak, hogy minél szélesebb érdekköröket fűzzenek magukhoz és éppen ezért a szellemi élet minden megnyilatkozását is bőkezűen pártfogolták. Firenze például a Mediciek uralma alatt a művészetek központja lett. A legnagyobb festők, Leonardo de Vinci, Michelangelo onnan kerültek ki és jó ideig ott dolgoztak. A klasszikus tudományok számára a Mediciek «Plato akadémiáját» alapították, amely főleg a görög bölcsészettel foglalkozott.

Még sokkal jelentősebb a renaissance ezen korszaka, amikor Róma és maga a pápai udvar áll élére. A renaissance legnagyobb szerű művei, Rafael és Michelangelo alkotásai akkor készültek. De nevezetes volt ez az új korszak politikai és társadalmi szempontból is.

A tizenötödik század másik felétől kezdve maga a pápaság is szakít a középkori, egyházi hagyományokkal

és elfogadja a renaissance uralkodó felfogását. A pápai udvar maga is megvalósítani próbálja azt, amit az új tan hirdet. A földi életet nem tekintik többé siralomvölgynek, átmeneti korszaknak, amely alatt az embernek el kell fojtani minden testi vágyát. Ellenkezőleg. A test szépségét, a test érvényesülését most az egyház is elismeri. Az úgynevezett renaissance pápák, elsősorban VI. Sándor (Borgia), II. Gyula és X. Leó ezt a szellemet vitték be a Vaticanba és az egyházba.

A történetírók a nagy hitújítást, a reformációt, rendszeren a renaissance pápaság bűneire és kicsapongásaira vezetik vissza. Kétségkívül egy jámbor, keresztény lélek számára a pápák világi élete fölöttébb botrányos látvány lehetett. Ámde rosszul ítélnék meg a pápaság ezen korszakát, nevezetesen II. Gyulát, ha azt hinnék, hogy csakugyan nem gondoltak másra, mint képekre, szobrokra, pompás lakomákra és izgató vadászatokra. A pápaság ezen irányváltozása mélyebb okokra vezethető vissza. Egy új kísérlet történik a pápaság világi hatalmának érdekében. De azt most már Róma is belátja, hogy nemzetközi világi hatalomról nem lehet szó. Olaszország azonban minden tekintetben alkalmasnak látszik erre a kísérletre. Központi hatalma nincsen, az egyes városok egymás ellen küzdenek, a pápaság szellemi és anyagi tekintélyét mindegyik elismeri; úgy látszik nincsen komolyabb akadálya annak, hogy Olaszország területén egy nagy egyházi birodalom, a pápai székek közvetve vagy közvetlenül alárendelve, ne keletkezhessek.

Az első kísérletet Borgia Sándor pápa fia, Caesar csinálja meg, a kinek már-már sikerült a Romagnában egy nagy birodalmat megalapítani. A «római szentszék főhadvezérének» címét viseli. De atyja meghal és hatalma ezzel elveszti forrását. II. Gyula tovább megy, ő már egyenesen proklamálja a pápaság új irányát. Ő maga áll seregeinek élére, elfoglalja Bolognát, hódolásra kényszeríti Velenczét, úgy látszik, hogy a pápai birodalom már megvan. De II. Gyula is meghal, mielőtt munkáját befejezhette volna. Utódja, X. Leó, a Medici-családból való, ő Firenzével szeretné összekapcsolni a pápai trónt. A renaissance pápaságot az ő személyében szokás jelképezni. Óriási összegeket költ építkezésekre, közmunkákra, szükségesnek tartja, hogy az olasz, de főleg a római társadalom minden rétege érezze a pápai uralom előnyeit. Uralkodása alatt azonban egy váratlan támadás éri az egyházat, amely nemcsak az olasz világi, de nemzetközi és erkölcsi hatalmát is veszélyezteti. Németországban ugyanis megindul a reformáció.

A középkorban több ízben történtek kísérletek, melyek az egyház uralkodó felfogásával, elsősorban pedig a pápasággal szemben állást foglaltak. Mindezen kísérletekben el kell választanunk a theologiai (hittudományi)

és a világi elemet. A hittudomány szempontjából ezek a kísérletek sokban megegyeznek egymással. A pápaság külső, világi hatalma, a régi keresztény szellem fokozatos csökkenése az egyház elégedetlenei előtt a tizenharmadik században éppen oly világos volt, mint a tizenhatodikban. De valahányszor egy ily mozgalom megindult, a theologiai támadás csak a külső jelszó volt, a mozgalom valójában csak akkor tudott érvényesülni, ha egy általánosabb, világi érdek is hozzája kapcsolódott. Így például Husz János reformációja mozgósítani tudta az összes cseh osztályokat, mert a pápai és a vele szövetséges császári hatalom ellen irányult és kilátást nyújtott arra, hogy Csehország gazdasági és nemzeti függetlenségét vissza fogja szerezni. Husz tanaival majdnem szó szerint megegyeztek az angol Wycliff tanai, amelyek Angliában egy nagy parasztmozgalomhoz vezettek. A parasztok az ő keresztény kommunizmus visszaállítását követelték, jelszavuk az volt: Mikor Ádám ásott és Éva font, vajjon ki volt akkor a nemes ember? A huszita küzdelemben a cseh nemesség vezetett, A wycliffita mozgalom az angol nemesség ellen irányult és mind két irány azonos theologiai alapon fejlődött. Sokan a reformáció előfutárjának tekintik a firenzei szerzetest, Girolamo Savanarolát is, a kit II. Sándor pápa máglyára küldött. Pedig Savanarola nem volt hitújító. Ellenkezőleg. Az egyház szigorú középkori felfogását hirdette, különben is meglehetősen korlátolt rajongó volt, akinek időleges hatalmát az adta meg, hogy a firenzei arisztokrata párt eszközül használta fel a Mediciek ellen és általa nyerte meg az alsó osztályokat.

Maga a nagy reformáció szintén nem egységes folyamat. Luther hite, Calvin vallása és az anglikán egyház egészen különböző elemeket egyesítettek, egészen különféle alapon és irányban fejlődtek.

A reformáció külső eseményeivel csak egész röviden foglalkozhatunk. Luther Márton ágostonrendű szerzetes volt, aki a hittudományokkal meglehetősen alaposan foglalkozott. A mozgalom, amelyet megindított, tulajdonképpen a pápai «bucszédulák» ellen irányult, a nagy hitszakadás csak később következett el.

A renaissance pápaságnak pénzre volt szüksége, még pedig igen sok pénzre. Az óriási építkezések, a római fényes udvar rengeteg összeget emésztettek fel. A pápaság ezen költségek fedezésére az egész keresztény világra vetette ki az adót és az egész keresztény világban gyűjtött. Amikor pedig a rendes bevételi források kiapadtak, rendkívüliekhez fordult. Búcsút hirdetett elkövetett és elkövetendő bűnök bocsánatára. A ferenczrendi barátok elárasztották egész Európát és a hívők minden mozgósítható pénzét a pápai udvar számára gyűjtötték össze. A világi papság egész Európában lassanként elkeseredett. Tisztán kezdik látni,

hogy a pápaság már nem veszi számba őket, egyedül Olaszországgal törődik és azért, hogy az olasz bíbornokok márványpalotákban lakjanak, nekik szűk viszonyok között nyomorogniuk kell. A «búcsú árusítást» az északi országokban éppen a papság gyűlölte a legjobban. Amikor Luther fellépett ellene, a papi-osztály egy nagy része melléje állott. A pápa egy ideig alkudozott. A theologiai dolgokban hajlandó lett volna az engedékenységre, de a pénzforrásairól semmi áron sem akart lemondani. Az ellentét mindig jobban kiélestedett, végül is Luther és hívei elégették a pápai bullát és ezzel a nyílt küzdelem megkezdődött.

Ebben a küzdelemben Luther csakhamar igen értékes szövetségeseket kapott. A német fejedelmek egy tekintélyes része a reformáció mellett foglalt állást.

Luther tanítása a pápai hatalom jogosultságát tagadta és minden területi egyház feje gyanánt az illető terület fejedelmét állította oda. Ez a felfogás a német fejedelmeknek rendkívül megfelelt.

A Habsburg-császárság hatalma azzal a veszedelemmel fenyegette őket, hogy lassanként beolvasztja az ő birtokaikat is. Szerencsés szerződések és házasságok a Habsburgok örökös tartományait és területeit nagyon megszorították. Ausztria, Csehország, Németalföld, Burgundia és Belgium egyesült a kezükben, a fiatal V. Károly pedig anyja után Spanyolország örököse is lett. Spanyolország nemcsak egy gazdag európai államot, hanem az óriási tengerentúli gyarmatok birtokát is jelentette.

Még alig néhány évtized múlt el, hogy Kolumbusz Kristóf átkelt a tengeren és felfedezte Amerikát. Követői mindig tovább hatolnak és mesés gazdagságú területeket hódítanak meg a spanyol koronának. V. Károly elmondhatta magáról, hogy birodalmában a nap sohasem pihen le.

Álljunk meg egy pillanatra ezeknél a felfedezéseknél. Nemcsak a spanyolok keltek ezen időben át a tengeren; a portugálok már száz év óta nyomulnak előre Afrika partjai mellett. A két nemzetet ugyanaz a cél vezeti, fel akarják fedezni az Indiába vezető tengeri utat. Vájjon miért kutattak most oly nagyon utána?

A fejlődésben semmi sem történik véletlenségből. A középkor vége felé az európai gazdasági élet kezd fellendülni, az igények emelkednek, a jólét nagyobb lesz és ilyen módon nagyobb a kereslet India drága és különös áruira. Eddig a szárazföldön át hozták be őket, de ez az út hosszú, bizonytalan és költséges volt. A kereskedők egy új utat keresnek és a portugál és spanyol vállalkozások ezért indulnak meg. A portugálok tényleg elérik Indiát, a spanyolok eljutnak Amerikába. A két nemzetnek meg kell osztzkodnia a tengerentúli birtokokon. De más nemzetközi jog ebben az időben nincsen, mint a pápaságé. A pápa-

sághoz folyamodnak tehát és VI. Sándor pápa dönt. Egy vonallal ketté osztja az új világot; minden, ami attól nyugatra van, az a spanyoloké, ami pedig keletre, a portugáloké. Kétségkívül igen egyszerű megoldás.

A Habsburg-császárság tehát gazdag és hatalmas volt, a pápaságban pedig természetes szövetségesét bírta. A pápa, aki olasz nemzeti hatalmat akar, aki lemondott a nemzetközi ábrándokról, a legerősebb európai hatalommal kétségkívül jó viszonyban akar maradni. Luther tana éppen ezért megfelelt a fejedelmek érdekeinek. Saját egyházukat nekik rendelte alá, alattvalóik nemzetközi kötelékét pedig felbontotta. És ezért buzgón pártolták Luthert.

Luther vallása, amint látjuk, kezdettől fogva kedvezett a fejedelmeknek. Demokratikus jelszavai csak külsőségek voltak. Amikor a német parasztok az evangélium alapján szervezkedni kezdtek és az angol wycliffita-mozgalom mintájára ős-keresztény vagyoni jogi változásokat kívántak, a lutheránus fejedelmek nemcsak kegyetlen erőszakkal törték le őket, de maga Luther is levelet irt «a rabló, garázda parasztok ellen».

Az angol reformáció még inkább magán viseli a fejedelmi jelleget. Maga VIII. Henrik király hajtotta végre, még pedig egy csapásra. Amikor a pápasággal ellentétbe került, egész országával elszakadt tőle és megteremtette az anglikán egyházat. Ez az anglikán egyház elszakadt ugyan a pápától és a római katolikus egyház számos hittételét elvetette, külső formáiból azonban sokat megtartott. Mindenestre jellemző, hogy ugyanaz az angol nép, amely később, amikor nagy gazdasági érdekei úgy kívánták, elkeseredéssel, ha kellett önfeláldozással küzdött a katholicizmus visszaállítása ellen, most szó nélkül, engedelmesen tért át az anglikán hitre, mert e változás merőben hittudományi volt. A plébánosok, püspökök hatalma megmaradt, a pápaság pedig ekkor még közönyös volt a szemükben.

Egészen más jellegű Kálvin reformációja.

A presbiteriánus felfogást már fentebb ismertettük. Ez a felfogás elveti a pápaságot, de elveti a püspököket és a királyok egyházi hatalmát is. Krisztus személye csak a hívők összességében van jelen, csak a hívők tanácsa dönthet saját ügyeik fölött. Ez a rendszer erősen demokratikus. Látjuk, hogy e kornak legelőrehaladottabb elemei: városi polgárság, iparos-, kereskedő-osztály, hajósok csatlakoznak hozzá. A vallási formában tulajdonképpen egy haladó, társadalmi és politikai irány jelentkezik. Ez az irány nem hisz többé az isteni jogon alapuló királyságban, elveti az egyesek kiváltságolt helyzetét és demokratikus szellemet akar bevinni az államba és a társadalomba. A központi királyi hatalom ezeket a kálvinistákat, kiket Angliában puritánoknak, Franciaországban hugenottáknak neveztek, a

legerélyesebben üldözte, mert legnagyobb ellenségeit látta benne. Az államforma, mely a vallás szellemének igazában megfelelt, tényleg a köztársaság volt.

A kálvinista felekezet hívei, mint mondtuk, többnyire a modern foglalkozások közül kerültek ki. De más elemek is csatlakoznak hozzá. A régi, hűbéri főnemesség számos előkelő családja elfogadja Kálvin tanítását. Ők is a központi királyság ellen szervezkednek, ők is ellenségüket látják az «isteni jogban», ámde az ő céljuk természetesen egészen más, mint a városi polgárságé. Amazok az új demokratikus államrendről kezdenek gondolkozni, mely a politikai hatalomból nekik is részt ad. A hűbéresek pedig a régi, középkori államot szeretnék visszaállítani, amelyben tulajdonképpen az arisztokrácia uralkodik, a király csak egy a többinél hatalmasabb hűbér-úr. De a két elem célja közös és ezért gyakran együtt küzdenek.

A reformáció tehát egyházi formában jelentkezik mindenütt, ámde tulajdonképpen lényege e kornak társadalmi és politikai érdekellentétében van. A császárság és a pápaság most szövetségre lépnek ellene. Az egész vonalon kitör a harc, melyet rendesen ellenreformációnak neveznek és amely az úgynevezett vallásháborúkhöz vezet.

A reformáció csakhamar egész Európában elterjedt. De meg kell különböztetnünk a lutheránizmus és kálvinizmus fejlődését. Az északi országok, amelyeknek papsága ellenségesen nézte Rómát, egymásután, minden rázkódtatás nélkül elfogadták Luther hitét. A pápaság helyeselte, a fejedelmek pártolták a mozgalmat, a nagy tömegek pedig nem mondtak ellent. Luther hite államvallás lett. Ott azonban, ahol a kálvinisták nagyobb tömegben fellépnek, így például Franciaországban, a királyi hatalom csakhamar felismeri azt, hogy ezek nemcsak vallási, hanem politikai forradalmárok és ellenük ismét a katholicizmushoz fordul, amely a régi rendhez ragaszkodik.

A pápaság időközben felismerte a nagy tévedést, melyet elkövetett és iparkodik azt jóvá tenni. A középkori hagyományok ismét feltámadnak. A világi birodalomról való ábránd háttérbe szorul, a pápaság a nemzetközi szellemi hatalmat próbálja megmenteni. A renaissance-pápák követői ismét a rideg, aszkéta-szellemet hirdetik. Munkájukban a jezsuita rend erősen támogatja őket. Ezt a rendet most alapítják, tisztán és egyedül abból a célból, hogy a pápaság egy nemzetközi és megbízható szervezetet kapjon, amely megbízhatóbb, mint a világi papság és amelynek tagjai határtalan és föltétlen engedelmességet fogadnak neki. A jezsuitáknak egy vágya és egy célja van csupán, az egyház és a pápaság hatalmának terjesztése és e cél érdekében nem riadnak vissza semmitől sem.

A Habsburg-császárság időközben két részre oszlott.

V. Károly fia, II. Fülöp, a spanyol birodalmat kapta, amely a gyarmatokat, az olasz és németalföldi tartományokat is magába foglalta, a német Habsburgok pedig Ausztriában és Németországban uralkodtak. A katolikus érdekek a két Habsburg-birodalomban erős támaszokra találtak. A német fejedelmek ezzel szemben több ízben tesznek a protestantizmus czimén kísérleteket a császárság ellen. Ezen kísérletek legnagyobb-szerűbbje volt az úgynevezett harmincz éves háború.

A harmincz éves háború azért nevezetes, mert a nagy Habsburg-hatalommal végképpen leszámol. Mielőtt külső eseményeivel foglalkoznánk, nézzük meg, hogy Európa egyes államai a háború kezdetén — tehát száz évvel a reformáció után — milyen képet mutatnak.

Németországban a fejedelmek egy része a reformáció megindulásakor ellentétben van a császársággal. Ezek mindnyájan Luther hívei. De a protestantizmus legerősebb támasza tulajdonképpen mégis a városokban van. A városi polgárság haladóbb jellege, magasabbrendű gazdasági élete ezt természetessé teszi.

Franciaországban ebben az időben egy másik fejlődés folyik. A hűbéri rendszer körei mindig nagyobbak lettek, végre egyetlen egy körben, a központi királyságban olvadtak fel. Ez a francia központi királyság, amelyet VIII. Lajos és minisztere Richelieu vitt teljesen keresztül, egy ideig határtalanul rendelkezik birodalmának egész ereje fölött. A «kiváltságoltak» osztályai, nemessége papság most már benne keresi a maga gazdasági érdekeinek védelmét és fentartás nélkül támogatja. A polgári osztály már fejlődik ugyan, de ezen időben még kizárólag anyagi érdekeire gondol. A parasztok még nem ébredtek öntudatra. Kálvin reformációja ugyan megpróbálta, hogy a haladó gondolkozásúakat vallási alapon szervezze a fennálló rend ellen. A kálvinista polgársághoz csatlakoztak az utolsó nagy hűbéresek, akik szembeszállni próbáltak a királyi hatalommal. Hosszú és véres harcok következtek, a francia hugenottaháborúk. Egy rendkívül véres esemény hirtelen befejezi őket. Egy fegyverszünet alkalmából a katolikus királyság az emlékezetes «Szent Bertalan éjszakán» az egész ország területén lemészároltatja a hugenottákat. Rövid idővel rá a leghatalmasabb kálvinista-hűbéres, navarrai Henrik, megkapja a francia koronát és rögtön áttér a katolikus hitre. IV. Henrik fia, XIII. Lajos, azután végleg szervezi az abszolút királyságot.

Franciaország déli szomszédja, a hatalmas spanyol birodalom, rohamosan hanyatlik. A hanyatlás okai különfélék. Amikor a spanyolok a móroktól országukat visszafoglalták, egy szép és tökéletes kultúrát találtak benne. De ebben a kultúrában ellenségüket látták. Folytonosan reszkettek egy új mohamedán támadástól és az előrenyomuló török hatalom ezt

a félelmet némileg indokoltta is tette. Minden erejükből azon voltak tehát, hogy a mórok gazdasági és politikai hatalmát megtörjék. A legyőzött fajt kegyetlenül üldözték. Az inkvizíció elkobozta vagyonukat, börtönbe és halálba küldte őket. Ferdinánd a mórokat és zsidókat egyenesen kiűldözte az országból. Mindennek folytán az ipar, a kereskedelem, sőt a földművelés is rohamosan pusztult, a hajdani gazdagság pedig elveszett.

A spanyol gyarmatosítás szerencsétlen fejlődése ugyanezekre az okokra vezethető vissza. Gyarmatosítani csak úgy lehet, ha anyaország és gyarmat között egészséges gazdasági kapcsolat van. A gyarmat, termeli a nyersanyagot, az anyaország olcsón megszerzi őket, feldolgozza ipari cikkekékké és ismét a gyarmatokban talál piacot. De Spanyolországban minderről szó sem volt. A gyarmatosok nem higgadt, nem erélyes férfiak voltak, akik túl az óceánon új hazát kerestek, hanem szerencselovagok, kalandorok, akik minél több aranyat akartak összeharácsolni és azután ismét visszatérni a spanyol hazába. Komoly munkát egyik sem végzett és éppen ezért a spanyol gyarmatok, miután arany- és drágakőforrásai kimerültek, gyorsan veszítettek értékükből.

Még II. Fülöp idejében veszíti el Spanyolország egyik legfontosabb tartományát, Németalföldet.

A hollandiai szabadságmozgalom okai kézen fekszik. A nagy tengerparti városok, amelyek Hollandiát alkotják: Amsterdam, Rotterdam stb., már az újkor elején virágzó tengerentúli kereskedelmet folytattak és elsősorban Indiában igen fontos gyarmatokat szereztek. A katolikus nemzetközi jog ugyanezeket a területeket Portugália kizárólagos tulajdona gyanánt tekintette, de a portugál hatalom már ezen időben annyira gyöngye volt, hogy a hollandiai térfoglalást nem akadályozhatta meg. Ámde II. Fülöp alatt megváltozik a helyzet. Ő elfoglalja Portugáliát és egyesíti Spanyolországgal, a gyarmatok tehát természetszerűleg szintén egyesülnek. És míg atyja, V. Károly idejében a birodalom súlypontja éppen Belgiumban és Hollandiában volt, II. Fülöp átteszi Spanyolországba. A hollandusok tehát tisztában vannak azzal, hogy önálló fejlődésüket nagy veszedelem fenyegeti. A hollandiai polgárság, amely különben is Kálvin hive, ellene szegül a királyi hatalomnak. Szövetségest találnak a tartományi nemességben, mely V. Károly alatt a birodalom ügyeinek intézésében döntő szerepet játszott és melyet a spanyol központ teljes jelentéktelenségre kárhoztat. Az újkor egyik legvéresebb küzdelme folyik le, végül is a hollandusok megtartják függetlenségüket.

Egészen hasonló okok hozzák Spanyolországot Angliával is ellentétbe. Az angol tengerentúli érdekek már kezdenek fejlődni. Észak-Amerikában és Indiában gyarmatok keletkeznek, az angol kereskedelem pedig mindig erő-

sebben terjeszkedik. Spanyolország világhatalma, elsősorban pedig tengeri hatalma, azonban a katolikus nemzetközi jog alapján minden ilyen kísérletet kegyetlenül üldöz. A spanyolok az elfogott kereskedőkkel és gyarmatosokkal kalóz módra bánnak. Ennek daczára az angolok folyvást előre hatolnak. Egy pillanatra úgylátszik, hogy ezt a fejlődést halálos veszedelem fenyegeti. VIII. Henrik leánya, a katolikus Mária, II. Fülöpnek nyújtja kezét. A spanyol király útján Angliában és minden angol előtt világos lesz, hogy a katolikus királyné nem fog a katolikus joggal szembe helyezkedni. Mária azonban nem él sokáig. Utóda VIII. Henrik másik leánya lesz, a protestáns Erzsébet, akít a katolikus egyház jog törvénytelennek tekint. A királyné és a nemzet érdekei tehát összeesnek és együtt védekeznek a katolikus spanyol támadás ellen. II. Fülöp egy nagyszabású kísérletet tesz Anglia meghódítására. Hatalmas hajóhadat szerel fel, az úgynevezett «győzhetetlen armadát». Ámde a győzhetetlen armadát vihar, sziklák és hullámok elpusztítják, az angol hajók pedig kettőzött számban jelennek meg az új világ tengerein, sőt Észak-Amerikában már egész rendezett államok alakulnak.

Erzsébet utódai, a Stuartok, nem folytatták a királynő politikáját. Szemük előtt a szomszédos Franciaország lebegett a maga szervezett központi hatalmával. Egy ilyen királyi hatalmat szerettek volna ők is Angliában. A Stuartok egész uralkodása alatt ezek a kísérletek szüntelenül megújulnak. Szembe találják magukkal a városi polgárság most már meglehetősen erős osztályát, de a régi hűbéres nemességnek egy nagy részét is. Ezek a küzdelmek I. Károly alatt nyílt háborúhoz vezetnek a király és parlament között. A harcban a parlament marad a győztes. I. Károlyt elfogják és börtönbe vetik. Ámde ezen harcok egy különös csoportot hoztak a felszínre. A proletariátus egy része, továbbá az uralkodó rendszer legelkeseredettebb ellenségei, polgárok és egyes földesurak is, egy köztársasági csoportot alkottak, amely szintén vallási formában szervezkedett. Ők már nem a puritán, hanem az independens nevet viselik, vallásuk az ó-testamentum kegyetlen, meg nem bocsátó, ki nem engesztelhető felfogása. Törvényszék elé állítják a királyt, elítélik és kivégzik. Azután köztársaságot csinálnak Angliából és a köztársaság élére nagy vezérüket, Cromwell Olivért állítják. Ámde ez az egész fejlődés csak egy kis csoport műve. Alig hogy Cromwell meghal, az összes osztályok ismét a Stuartokat hívják vissza.

Ez az a kép, amelyet a harmincz éves háború idejében Európa főbb államai feltüntetnek. Maga a háború Németországban folyt le. Kezdeté Csehországba vezet, amelynek rendéi már a huszita mozgalom alakjában is megpróbálkoztak a császárságtól való elszakadással és akik most

azonnal felvették Luther hitét. A császári hatalom azonban elérkezettnek lantja az időt, hogy megtörje őket. II. Ferdinánd nem erősíti meg a szabadalomlevelet és császári hivatalnokokat küld Csehországba. A lázadás erre kitör. A csehek elszakadnak a Habsburgoktól, de a fehérhegyi csata után kénytelenek meghódolni. A Habsburgok elkobozzák a cseh főúri birtokokat és saját osztrák híveiknek adományozzák. De a háború tovább tart. Egész Németország két pártra oszlik. A protestáns fejedelmeket előbb a dánok, később a svédek és francziák segítik. A franczia segítség jellemzi legjobban a vallásháborúkat. A franczia király, ki a «legkatholikusabb» jelzöt viseli, aki a maga országában irgalmatlanul üldözi a hugenottákat, a külföldi protestánsokkal szövetkezik a katolikus Habsburgok ellen.

A harmincz éves háború egyik legérdekesebb jelensége volt Wallenstein hadserege. Wallenstein Albert egy igen eszes és ügyes hadvezér volt, akinek nagy sikere abban rejlett, hogy képes volt minden külső segítség nélkül óriási hadsereget gyűjteni. Ő felismerte azt, hogy mindazokat az elemeket, akiknek más gazdasági forrásuk nincsen, a háború alapján úgyszólván gazdaságilag lehet szervezni. A középkori lovagrendekben már láttunk egy hasonló fejlődést. Wallenstein pedig úgyszólván formulázza azt a tételt. Ő nem bánja, hogy katonája milyen vallású, milyen nemzetiségű, egy közös érdekük van, a háború, amely szükségessé teszi őket és amely keresetet nyújt.

A harmincz éves háború lassan felemésztette mindazokat, akik résztvettek benne. A svéd király elesett, Wallensteint a császári udvar gyilkoltatta meg, a franczia befolyás mindig erősebb lett, a protestáns-katholikus ellentét egészen háttérbe szorult a politikai érdekek előtt. Végül is a wesztfáliai békében az összes hadviselő felek megegyeztek. A Habsburg-hatalom Franciaországgal és Svédországgal szemben határozottan vesztes maradt.

A harmincz éves háború után úgylátszik, hogy Franciaország foglalta el a Habsburg birodalom helyét.

XIII. Lajos fia, XIV. Lajos, talán a legjellemzőbb képviselője annak az abszolút királyi hatalomnak, amely a XVIII. század elején Európa majdnem minden államában többé-kevésbé kialakult és a melynek előfeltételeit már az imént elmondottuk. Uralkodásának különösen első felében korlátlanul rendelkezik birodalmának erőforrásai fölött és ilyen módon látszólagos eredményeket ért el. Egész élete alatt egy gondolat lebegett szeme előtt. Tudta, hogy néhány év múlva az európai helyzetben döntő változás fog beállani. Az utolsó spanyol király satnya, nyomorék volt, szó sem lehetett arról, hogy gyermeke lesz. A spanyol birodalom tehát gazdátlanul marad. Igaz, a birodalom igen hanyatlott, de főleg gyarmataiban még mindig óriási erőt bír, amelyet

egy fejlett gazdasági rend nagyon ki tudna használni. Lajos felesége a spanyol király leánya volt és ezen a címen az osztrák Habsburgokkal szemben igényt tartott az örökségre. Világos volt azonban, hogy ez nem a jog, hanem a hatalom kérdése lesz. A melyik birodalom meg tudja Spanyolországot szerezni, azé a túlsúly. És éppen ezért Lajos állandóan készül arra az időpontra, amikor a vitás kérdést fegyverekkel fogják elintézni. Minden törekvése oda irányul, hogy a Habsburgokat gyöngítse. Szövetkezik a törökökkel és a magyar felkelőkkel. Az angol királyival szövetségre lép. A visszatért Stuartok ugyanis újra megkísérlik azt, a mit apjuk életével fizetett meg, az abszolút királyság megteremtését. De most már ők is óvatosak. Hadsereget akarnak szervezni, a melyre majd támaszkodhatnak. A hadsereghez azonban pénz kell. Lajos örömmel bocsátja ezt a pénzt a rendelkezésükre, mert arra számít, hogy az általa erősített angol királyság mellette fog majd állást foglalni.

A gazdasági fejlődés természetes menete azonban keresztelte a francia király terveit. A Stuart királyokkal szövetséget kötöttek, évjáradékot fizetett nekik és ígéreteket kaphatott tőlük, az angol népnek összes osztályai azonban tisztában voltak azzal, hogy a Stuartok politikája Angliát politikailag és gazdaságilag károsítja. Politikailag a királyi abszolútizmushoz vezet, gazdaságilag pedig nem védi meg Anglia tengerentúli érdekeit, hanem kiszolgáltatja őket Franciaországnak. A francia gyarmatok XIV. Lajos alatt mindenütt az angolok szomszédságába kerültek. Észak-Amerikában, Indiába« már mindenütt elkeseredett határharcok folynak angol és francia gyarmatosok között. A francia-spanyol egyesülés ugyanazzal a veszedelemmel fenyeget, mint hajdan II. Fülöp birodalma. Éppen ezért az összes angol pártok egyesülnek az ellenzékben. És a fenyegetett érdekek egy különös, néhány évtizeddel ezelőtt még elképzelhetetlen szövetséget hoznak létre. Angol és hollandiai érdekek a tizenhetedik században szintén ellenségesen állottak egymással szemben, főleg Indiában. A két állam között hosszas háborúk folytak, egy ízben egy hollandi tengernagy még a Themsében horgonyzó hajókat is elégette. A közös veszedelem azonban most egyesíti a régi ellenfeleket. A hollandiai helytartó, orániai Vilmos, annak az orániai Vilmosnak a dédunokája, ki hajdan a spanyolok elleni háborút vezette, az utolsó Stuart uralkodónak, II. Jakabnak leányát bírta nőül. Az angol pártok őt szólítják fel, hogy apósával szemben a trónt elfoglalja. Hollandia és Anglia érdekei egyaránt azt követelték, hogy Vilmos ezt a megbízást elfogadja. Egy hollandiai sereg élén átkel a csatornán és bevonul Angliába. A lakosság pártkülönbség nélkül zászlai alá gyűl, II. Jakabot hívei cserben hagyják, végre is kénytelen Franciaországba menekülni. Ez az úgynevezett «dicső-

séges forradalom», a mely a Stuartok uralmát egyszer és mindenkorra megsemmisítette.

A dicsőséges forradalom megváltoztatja az európai helyzetet. Lajos azt hitte, hogy a Habsburg-házat sikerült saját erejére utalni, szorítani; a dicsőséges forradalom egy Habsburg-angol-holland szövetséget hoz létre. Hosszú háborúk következnek, végül pedig, a tizennyolczadik század elején, a spanyol trón csakugyan megürül. Most következik a nagy, döntő küzdelem — az úgynevezett «spanyol örökösödési háború», a melynek vége azonban a vitás felek egyikének sem ad igazat. Az utrechti béke XIV. Lajos unokájának adja a spanyol trónt, de az új spanyol királynak ünnepélyes szerződésben le kell mondania arról a kilátásról, hogy Spanyolország és Franciaország valaha egyesülhessen. Ezen háborúban Anglia vezetett és a béke is Anglia érdekeit tartja szem előtt. A Habsburgok nagy birodalma épp oly kevésbé jött létre, mint XIV. Lajos ábrándja. A meggyöngült Franciaország, a gyöngye Spanyolország pedig teljesen megfeleltek Anglia gazdasági érdekeinek.

A tizennyolczadik századtól kezdve a gazdasági szempontok a világpolitikában mindig jobban kidomborodnak. Amíg a szükségletek kezdetlegesek, a közlekedési eszközök rosszak voltak, amíg az államok belső kialakulásokkal voltak elfoglalva és az érintkezés és forgalom biztonsága még gyöngye, addig ezek a szempontok kisebb területekhez vannak kötve. A tizennyolczadik század elején azonban mindenütt úgynevezett «rendezett» állapotokat látunk. Az állam uralkodó osztálya ez idő szerint a földbirtok. De a polgári osztály már erősen fejlődik, ipar és kereskedelem mindig nagyobb anyagi erőt juttat neki. A tengerentúli piacok mindig fontosabbak lesznek. A gyarmatok kérdése mindig jobban az előtérbe nyomul. És valóban, a tizennyolczadik század történetében a gyarmatok helyzete, a gyarmatokért vívott harczok a legfontosabbak.

Ezek a harczok azok, a melyek Anglia világhatalmi állásához vezettek, bár az északamerikai tartományok elveszítése igen súlyos csapást mért fejlődésére.

Fentebb mondtuk, hogy a spanyol gyarmatok voltaképpen értéktelenek voltak, mert hiányzott a gazdaságilag fejlett anyaország és hiányoztak a komoly munkáselemek, a melyek a tengerentúlból nemcsak gyors meggazdagodási forrást látnak. Valóban, az angol gyarmatosítás nagy sikerei elsősorban azoknak köszönhető, akik részt vettek benne. A tizenhatodik, főleg a tizenhetedik században Észak-Amerika felé egy erős angol áramlat indul meg. De ezek a gyarmatosok sem szerencselovagok és sem kalandorok. Kálvin legmakacsabb hívei, a puritán vallás legfanatikusabb fiai szállnak hajóra, mert inkább akarnak a rengetegben küzdeni, inkább teszik ki életüket a bizonytalanságnak

mintsem hogy a Stuartoknak és az *anglikán* vallásnak hódoljanak. Ebben az áramlatban nem szabad csupán egy hitfelekezet merev csökönyösségét látnunk. Ezek a puritánok, amint már mondtuk róluk, vallási formában saját koruk politikai irányát képviselték. Államaik az újvilágban a vallási türelmességet, a demokratikus kormányformát valósítják meg. Utánuk sereglettek mindazok, kik hasonlóan gondolkoztak. Az észak-amerikai gyarmatosítás eleinte nem termelt értékes anyagokat, a telepesek alig tudtak annyi földet megművelni, a mennyi az élelmezésre elég volt, de az anglikán faj szívós kitartása végül is győzedelmeskedett a természeti erők fölött és egy oly fejlődésnek vetették meg alapját, mely a maga nemében egyedül áll.

Anglia legvirágzóbb gyarmata azonban India volt. Igaz, az afrikai partok mentén, az amerikai szigeteken is voltak mindenütt gazdag angol telepek. Jamaika kávé és rumot, Új-Guinea aranyat termelt, de a gazdagság igazi forrása mégis csak India volt. A portugálok és spanyolok hódításai sorra angol kézre kerültek. Egy ellensége van még Angliának és ez az ellenség az amerikai és indiai határon egyaránt érvényesül, — Franciaország. A tizen-nyolczadik század eldönti közöttük ezt a kérdést is és Anglia marad a győztes.

A tizennyolczadik század európai háborúiban Anglia és Franciaország állandóan egymással szemben állanak. De az európai ellentétek csak ürügyek, az igazi harcok a Ganges völgyében és Kanada erdőiben folynak. Lássunk egy igen jellemző példát.

A Habsburg birodalom nemsokára a spanyol örökösödési háború után válságos helyzetbe került. III. Károlynak nem volt fiútódja, hanem csak egy leánya, Mária Terézia. Az összes európai udvarok elfogadták az úgynevezett «*pragmatica sanctiot*», mely különben hazánk történetében is igen nagy szerepet játszik és melynek értelmében a leányág trónutódlási jogát elismerték. III. Károly halála után azonban mindjárt nagy európai bonyodalmak támadtak. Németország elsősorban, Poroszország, Franciaország, sőt Oroszország is szövetkeztek Mária Terézia ellen és a zavarban területi előnyöket akartak biztosítani a maguk számára. A küzdelem az egész vonalon kitör. Vezető szerepet Poroszország játszik benne, amely az utolsó száz év alatt a német fejedelemségek között erősen kiemelkedett és melyet szerencsés területi egysége alkalmassá tett arra, hogy egy nagy német állam központja lehessen. Poroszországnak most II. Frigyes személyében egy rendkívül energikus, hadvezéri tehetségekkel megáldott királya támad és c azonnal arra használja fel a Habsburg-ház bajait, hogy egy állítólagos régi jogcím alapján Sziléziát elfoglalja. Egy pillanatra úgy látszik, hogy Mária Terézia

nem tud ellenségeivel megküzdeni. Eleinte csak a magyarok segítik — de nemsokára segítséget kap az angoloktól is. Az angol király, II. György, maga átjön a kontinensre és segíti a királynét. Anglia pénzforrásai megnyílnak a királyné számára. A Habsburgok történetírói bizonyos elértékenyüléssel szoktak Anglia e nagylelkűségéről megemlékezni.

A háború véget ért. Ámde Mária Terézia nem nyugodott bele Szilézia elvesztésébe és titokban egy új, nagy szövetséget készített elő Poroszország ellen. Oroszország, amely nyugaton, Franciaország, amely keleten kényelmetlennek találja a porosz hatalmat, most Mária Teréziával szövetkezik. A szövetség az úgynevezett «hét éves háború»-hoz vezet, amelyben II. Frigyes egyedül áll szemben egész Európa hatalmaival. Angliában azonban szövetségese támad. Anglia, mely néhány évvel azelőtt vele szemben segítette Mária Teréziát, most a porosz hatalomhoz csatlakozik és igen jelentékeny ember- és pénzáldozatokkal segíti.

Ne higyük azonban, hogy Anglia valami belső igazságérzetből segítette mind a két esetben a gyöngébb felet. Az ő számára az volt az irányadó, hogy Franciaország melyik oldalon harczolt. A kontinens ügyei Angliát voltaképpen csak kevésbé érdekelték, de bárhol foglalt is Franciaország^ állást, Anglia természetes helye az ellenkező oldalon volt. És mialatt a porosz, német és francia seregek változó eredménnyel harczolnak a német csatatéren, túl a tengeren Anglia lassan véget vet a francia gyarmaturalomnak. Kanada, Franciaország indiai és amerikai gyarmatai mind angol kézre kerülnek. Mire a tizennyolcadik század véget ér, egy komoly tengeri hatalom van csak — Anglia.

A gyarmatok fokozatos gazdasági kiaknázása és az ezáltal megnyílt új fogyasztási piacok az európai gazdasági életre is visszahatottak. A fejletlen kézműipar most már nem tud a termelés szükségleteinek eleget tenni. És éppen úgy, amint az újkor elején a fokozott szükséglet felfedező utakhoz vezetett, a tizennyolcadik században a termelés új eszközöket és módokat keres, melyekkel többet és olcsóbban tudjon előállítani. Ez a szükséglet vezet azután a gépek feltalálásához.

A tizennyolcadik században Angliában először a textilipar terén alkalmazzák a gépet. A fejlődés most rohamos lesz. A következő ötven esztendőben egyre jobban tökéletesítik őket; nemsokára a gőzerő alkalmazása új, nagyjelentőségű haladást hoz magával. És a gépek átalakítják a gazdasági életet. A régi kézműipar nem tud versenyezni vele és jelentőségben folytonosan csökken. A gépek birtoka rohamosan emeli a polgári osztály befolyását és gazdagságát, viszont az ipari munkások nagy

számát mindig jelentéktelenebb szerepre süllyeszti. A munkás és munkaadó közötti távolságot a költséges termelési eszközök rendkívül kiélesítették. Míg a középkori iparban csak a legény ügyességétől és szorgalmától függött, hogy idővel maga is mester lehessen, a gépek ezt a lehetőséget úgyszólván megszüntették. A munkás most csak kéz lesz, amely a gép lendítő kerekét hajtja. A munkások lassan felismerik ezt a veszedelmet és elkeseredésük elsősorban a gépek ellen irányul. A tizennyolczadik század második felében, különösen Angliában, szüntelen munkáslázongásokkal találkozunk, amelyek romboló dühvel fordulnak a gépek ellen.

A tizennyolczadik század második felében az angol gazdasági életet azonban nagy csapás éri. Az amerikai gyarmatok elszakadnak és az Egyesült-Államokban köz-társasággá alakulnak át.

Az elszakadás okai kizárólag abban a gazdasági viszonyban keresendők, mely anyaország és gyarmatai között fennállott. A tizennyolczadik század angol gyarmatpolitikája ugyanis azon az állásponton volt, hogy a gyarmatok kötelesek érdekeiket minden tekintetben Angliának alárendelni. Mezőgazdasági termelésük elé nem gördítettek akadályokat, de annál súlyosabb intézkedésekkel akadályozták meg a gyarmat ipari fejlődését. Az angol parlament törvényben tiltotta meg, hogy textil-árúkat egyik gyarmatból a másikba vihessenek át. Törvény tiltotta meg az aczélgyártást. Más törvények ismét az amerikai hajózás ellen irányultak. Meg volt tiltva, hogy északamerikai hajók a nyugatindiai árúkat vagy rumot szállíthassák. Mindezen intézkedések célja egészen világos: az anyaország nem volt hajlandó a maga jövedelmének még egy kis részéről sem lemondani.

Az amerikai gyarmatok a tizennyolczadik század második felében azonban már annyira megerősödtek, hogy a politika ellen védekezni kezdtek. Ne felejtsük el, hogy a gyarmatosok legnagyobb része elszánt, merev gondolkodású emberekből állott, akik a tengerentúlra menekültek a királyi és egyházi kényszer elől és nem voltak hajlandók a tengeren túl a gazdasági kényszert elviselni. Az amerikai gyarmatokban már akkor a polgárság volt az uralkodó osztály, a királyi hatalomtól a tenger választotta el, földbirtokosarisztokrácia pedig nem tudott kifejlődni. Hosszú viták és tárgyalások után végül kitört a háború, mely, az amerikai gyarmatok függetlenségéhez és ezzel az Északamerikai Egyesült-Államokhoz vezetett.

Az amerikai gyarmatoknak a háború alatt külső szövetségesük is támadt. Franciaország még egyszer kísérletet tett, hogy azt, amit az utolsó száz esztendőben elveszített, visszanyerje. Az amerikaiak azonban épp oly kevésbé voltak hajlandók francia, mint angol gazdasági befolyás alá kerülni;

elfogadták a segítséget, ámde a háború végén Franciaország kénytelen volt belátni, hogy pénz- és emberáldozataiból közvetlen haszna nincsen. Igaz, az angol gyarmathatalom súlyos csapást szenvedett. De Franciaországnak nem volt alkalma ezt a kedvező alkalmat kihasználni, mert a következő években már a nagy francia forradalom kezdődik.

A francia forradalomnál egy pillanatra meg kell állanunk.

A történelemnek alig van eseménye, amely érdeklődésünket annyira fölkeltené, mint éppen a francia forradalom. A nagyszerű, a véres, a lélekemelő és az iszonytató jeleneteknek oly sorozata játszódott le alatta, hogy még a legkönyösebbek is bizonyos áhítatos borzalommal közelednek feléje. A legkülönbébb és legellentéesebb folyamatok nyilatkoznak meg benne. A legelavultabb és a legmodernebb jelszavak és érdekek küzdenek egymással. Nem csoda, hogy a nagy forradalom sokáig véres rejtély gyanánt állott az emberek szeme előtt, amelyet gyaláztak vagy dicsőítettek, de amelyet gyalázok és dicsőítők egyaránt nem értettek meg.

A modern történelem elveti a hangzatos jelszavakat. Bármiképpen nyilatkozzék meg külsőleg egy történelmi folyamat, a külsőségekkel nem törődik, hanem megkeresi a belső, a gazdasági és osztályfolyamatokat, amelyek érvényesültek benne. A francia forradalmat is ebből a szempontból kell vizsgálnunk.

A tizenyolcadik század alatt Franciaországban éppen úgy mint Angliában, egy erős polgári osztály fejlődött ki. Már XIV. Lajos korában észrevették az egykori történetírók, hogy a középosztály anyagi ereje rendkívül emelkedik. Ez az emelkedés a század második felében mindig rohamosabb lesz. A központi királyi hatalom és a földbirtokos osztály kizárólagos uralma lassan elviselhetetlenné válik. A «kiváltságosok» minden hivatalt, minden állást, minden előnyt a maguk számára biztosítottak. Belőlük kerülnek ki a bírúk, a katonatisztek, a királyi udvar és a közigazgatás hivatalnokai. A hűbéresek, a földesurak, vagy akár a királyi hatalom is az elmúlt századok alatt bizonyos szolgálatokat teljesítettek, bizonyos védelmet és biztonságot nyújtott az alattvalóknak és ezért ezek beleenyogtak az előjogokba is. Ámde most a királyság és a rendi osztály ezen szerepe már régen megszűnt. A gazdaságilag és értelmileg egyaránt fejlett középosztály nem hajlandó tovább is a politikai hatalomról lemondani, érvényesülni akar és a fennálló rendet ilyen értelemben akarja megváltoztatni. A tizenyolcadik század második felében egymást érik a támadások, melyeknek éle mind a fennálló állami keretek ellen irányul.

Az iskolai történelmi könyvekben gyakran olvassuk, hogy a nagy szellemi mozgalom, melynek élén Voltaire,

Rousseau, Diderot és társaik állottak, lett volna oka a francia forradalomnak. Aki így beszél, összetéveszti az okokat a következményekkel. Voltaire elkeseredett, gúnyos támadásai az egyház ellen, Rousseau új evangéliuma, amelylyel az állami létnek alapjait ingatta meg, benne gyökereztek egy nagy osztály gondolkozásában és csak alkalmas és megfelelő formát adtak nekik. Ezen szellemi mozgalomban egy nevezetes ellentétre reá kell mutatnunk. A támadások először az egyház ellen indultak meg, Voltaire egész hatalmas szellemét arra használta fel, hogy gúnyos és gyűlöletes világitásban mutassa be a katolicizmust. De a század derekán változás történik, az egyház a háttérbe szorul és a harcz az állam ellen fordul. Az első korszakban Voltaire vezet, azonban a század második felében Rousseau jelentősége és hatása folyvást emelkedik.

A polgári osztály először a Rousseau-féle tanokban látta érvényesülésének legbiztosabb eszközeit. Nem csak a francia polgári osztály, mert például az angol radikális csapat, mely szintén ezen időben lép fel, teljesen átvette a francia gondolatmenetet. Ennek a gondolatmenetnek alapja az emberek teljes egyenlősége. A természetes állapot az, amikor mindenki teljesen egyenlő, mert ez az egyenlőség az embernek veleszületett ősjoga. Az egyenlőséget létre kell hozni és fenn kell tartani, mindazon akadályokat és nehézségeket pedig, melyek megvalósulása elé gátakat emelnek, irgalmatlanul el kell seperni az útból. A francia forradalom véres rémuralma voltaképpen a Rousseau-féle tanítás legvégsőbb következtetéseinek levonása volt.

A Rousseau-féle tanok nagy hibája abban rejlett, hogy nem számoltak a gazdasági tényezőkkel. Lehetségesnek tartották az eredeti őállapot visszaállítását és csak a politikai egyenlőséget tartották szem előtt, a^ kor fejlett gazdasági életét pedig nem vették figyelembe. Éppen azért, amikor arra került a sor, hogy megvalósuljanak, csődöt mondtak.

A francia forradalomban a vezető szerepet a polgári osztály játszsza, de ennek az osztálynak megállapodott gazdasági és politikai programja még nincsen. Hozzája csatlakoznak az összes elégedetlen elemek. Külön osztályérdekek vele szemben még nem érvényesülnek. Az ipari proletariátus első, kezdetleges mozgalma természetesen szintén a fennálló rend ellen irányul. A mezőgazdasági proletariátus pedig — a parasztosztály — a mozgalom első hírére minden oldalon feltámad.

A francia forradalom eseményeit csak dióhéjban adhatjuk elő. A harmadik rend első fellépése alkalmából már meggyőződött arról, hogy a nagy tömegekben hatalmas támaszt bír, amelyek felérnek a királyság katonai erejével. A tömegeket a rossz gazdasági viszonyok ezen

időben különben is rendkívül felizgatták. Az események most rohamosan követték egymást. Paris népe lerombolja a Bastillet (a királyi fogházat), a tömegek elárasztják a versaillesi királyi palotát és a katonaság velők szemben tehetetlennek bizonyul. A polgári rend képviselői időközben nemzetgyűléssé alakulnak át, megszüntetik az összes előjogokat és egy parlamentáris királyságban állapodnak meg. De a nemzetgyűlés nagy része itt sem áll meg. Azok, akik az egyenlőségben hisznek, akik Rousseau tanait meg akarják valósítani, a köztársaságot követelik. A király szökése újra felizgatja a tömegeket. A király ugyanis kísérletet tesz arra, hogy a határra meneküljön és a királysághoz ragaszkodó csapatok élére álljon. Ámde útközben feltartóztatják és visszahozzák. A köztársaságiak most felülkerekednek, az újonnan megválasztott nemzetgyűlés, a konvent, eltörli a királyságot és a köztársaságot kiáltja ki. Majd még egy lépéssel tovább megy, bírói szék elé állítja a királyt, XVI. Lajos és halálra ítéli.

XVI. Lajosnak valószínűleg nem kellett volna életével megfizetnie, ha külső körülmények nem fokozták az elkeseredést. Európának úgyszólván összes hatalmai ugyanis szövetségre léptek az új köztársaság ellen és hadaikkal elárasztották Franciaország területét. A francia nép ezzel szemben hősies és eredményes küzdelmet folytat. A «Marseillaise» forradalmi dallama most hangzik fel először, ezren és ezren sereglenek az új háromszínű zászlók alá és a tapasztalatlan, fiatal újonczok győzelmesen rohannak a porosz és osztrák ágyúk tűzébe. Bécsben, Berlinben és Szent-Pétervárott aggódva hallják meg a csodálatos hírt, hogy a csoda megtörtént, a fegyelmetlen köztársasági «bandák» győztek.

Az európai udvarok nem ok nélkül avatkoztak bele a francia küzdelmekbe. Ne gondoljuk azt, hogy a «zsarnokok» egyszerre csak mélységes részvétet éreztek a francia kartárs iránt és ezért mozgósítottak. Sokkal közelebb fekvő okaik voltak. Az az áramlat, amely a francia forradalomhoz vezetett, nem szorítkozott Franciaország területére, hanem határozottan nemzetközi jelleggel bírt és éppen ezért mindenütt hívekre talált. A polgári osztály helyzete Németországban és Ausztriában éppen olyan rossz, vagy talán még rosszabb volt, mint Franciaországban. A politikai, a társadalmi hatalom ott éppen úgy kizárólag a földbirtokos nemesség kezében van, mint ahogy a francia kiváltságoltak mindent a maguk számára foglaltak le. Rousseau tanítása a Rajna és a Duna mellett éppen úgy egy jobb, kedvezőbb állapotot ígér a jognélkülieknek, mint a Saonne vagy a Loire mellett. És éppen ezért a fejlődési udvarok és az az osztály, amelynek érdekeit képviselik, a földbirtokos nemesség mindenütt egyforma dühvel

szervezkednek a francia métely; ellen. A tömegek a legtöbb helyen még közönyösek és ha egyes kisebb csapatok, mint az angol radikálisok vagy a magyar jakobinusok kitörő örömmel fogadják is a francia események híret, a többség még ellenállás nélkül túri, hogy Franciaország ellen hadba vezessék őket.

A francia forradalom további fejleményei különben sem voltak alkalmasak arra, hogy kételkedet és habozókat megnyerjenek. A Rousseau tanainak tarthatatlansága kiderült abban a pillanatban, amikor meg akarták valósítani őket. Az a párt, amely most a köztársaság ügyeit vezeti, fanatikus és egy ideig célutatos emberekből áll. Ezek a jakobinusok, akik a teljes, a tökéletes, a soha meg nem dönthető egyenlőséget akarják. Ámde azt az egyenlőséget csak úgy lehet megvalósítani, ha mindazokat, akik a régi renddel bármiként is rokonszenveznek, elpusztítják. A francia köztársaság legszomorúbb korszaka — a rémuralom — megkezdődik. Vezető alakja Robespierre lesz, a kinek rideg, csökönyös hite mélyen benne gyökerezik Rousseau írásaiban. Az utókor egy véres fátyolon keresztül látja alakját és ez a fátyol meghamisítja az igazságot. Vérszomjas, kegyetlen embernek mondják, pedig a fiatal Robespierre valaha a halálbüntetés ellen írt. A rémuralom az ő alakjából érthető meg legjobban. Ez az ember nem nézett sem jobbra, sem balra, ő csak a célt látta — a nagy, a tiszta, az új egyenlőséget. És ennek a célnak érdekében mindenkint a vérpadra küldött, akiről feltette, hogy eszményeinek ellensége. Inkább százan, inkább ezren, inkább tízezen haljanak meg, csak Rousseau köztársasága éljen. Főnemesek, papok, mindazok, akik a régi renddel összeköttetésben állottak, sorra a nyaktiló alá hajtják a fejüket. De ez még nem elég. A kivégzetteknek lehetnek rokonaik, barátaik, akik meg akarják bősülni halálukat. Nekik sem szabad tovább élniök. Minden új kivégzés ismét másokat kergetett bele a véres forgatagba. A vérontás lassan megfosztott mindenkit józanságától. Robespierre és társai máinem látják többé a célt, csak az eszközt. Egyszerre azután minden összeroppan, a rémuralom utolsó hullámai elsodorják Robespierret és társait, a zűrzavarból pedig lassankint egy férfiú alakja emelkedik ki, aki talán minden korok legnagyobb egyénisége volt — a Napóleoné.

A francia polgárság a köztársaság második felében már erősen visszahúzódott a forradalomtól. Ők nem ezt várták és nem ezt akarták. Részt kívántak a politikai hatalomból, nem voltak hajlandók tovább túrni, hogy a földbirtok az ő rovásukra minden előnyben részesüljön. De itt megálltak. Az alkotmányos királysággal beérték volna, a köztársaság, de főleg a rémuralom véres bizonytalanságát ők is ellenséges szemmel nézték. A rémuralmat nem külső

hatalmak, nem is a menekült nemesek cselszövényei buktatták meg, hanem maga a vagyonos polgárság, amelynek az új rend egyáltalában nem felelt meg. És éppen ezért nagy örömmel üdvözölték azt a férfiút, aki katonáinak élén a bizonytalanságot megszüntette és a régi kereteket visszaállította.

Olaszország partjai mellett fekszik egy kis sziget, Korzika. Francia birtok, és ezért a fiatal Bonaparte Napoleon francia állampolgár lett. A katonai pályára nevelték és csakhamar kitűnt, hogy a fiatal ember minden koroknak egyik legnagyobb hadvezéri lángesze. A köztársaság ellenségeit minden oldalon megverte. Azután éles szemmel felismerte a belső állapotok igazi képét, látta, hogy a régi nemesi osztály a forradalom alatt elvesztette hatalmát, az új osztálynak, a polgárságnak pedig csak az az egy vágya van, hogy kényelmesen berendezkedhessek. És ehhez képest cselekedett. Véget vetett az «igazgatóság» bizonytalan államformájának, amely a rémuralom után még fennállott, és először konzuli, azután császári címen átvette az egyeduralmodást.

A következő tizenöt esztendő most szüntelen és óriási méretű háborúkkal telik el. Napóleon a maga uralmát fegyverrel kénytelen megvédeni, de a védelmezőből nemsokára támadó lesz. A francia seregek átvonulnak egész Európán, és a régi rend nyomukban mindenütt recsegve porba omlik. Napóleon megváltoztatja Európa térképét, régi államokat szüntet meg, újakat teremt helyükbe. A francia birodalom óriási arányokban nő meg. A római, a frank birodalom hagyományai egy pillanatra újra feltámadnak. A porosz, az osztrák, az orosz fegyverek hasztalanul próbálnak a hódító útjába állani, minden ponton vereséget szenvednek. 1810 körül Napóleon egész Európának úgyszólván korlátlan ura. Csupán egy állam van, amely eredménynyel harcol ellene, amelyet sohasem tud kibékíteni, sohasem megnyerni. Ez az egy állam Anglia.

Az európai államok legnagyobb részében a nagy tömegek közönyösen fogadták a napóleoni hódításokat. A nemesség mindenütt dühösen ellenállott, de a polgárság jó része titkos örömmel hallott a francia fegyverek győzelméről, a proletariátus pedig jóformán tudomást sem vesz a változásról. Angliában más a helyzet. Az angol gazdasági életet a francia világbirodalom halálos csapással fenyegeti. Két évszázad keserves küzdelmei elveszítik minden gyümölcsüket, ha Napóleon keresztül tudja vinni terveit. Mert Napóleon is tisztán látja a helyzetet. Tudja, hogy Anglia ereje, kiváltságos állása gyarmataiban és kereskedelmében rejlik és ezért irtó háborút visel az angol gazdasági érdekek ellen. Még csak egyszerű tábornok, amikor már hires egyiptomi expedícióját szervezi, elfoglalja Egyiptomot

és onnan akarja az angol-indiai hatalmat megtörni. Szövetkezik Anglia nagy ellenségével, az utolsó független indiai állam, Mysore urával, Tippo Sahibbal és két oldalról támadja meg az angol uralmat. A kísérlet nem sikerül. Napoleon hajóhadát az angolok megsemmisítik, ő maga menekülni kénytelen és szövetségese, Tippo Sahib, fővárosának romjai alá temetkezik el. De a mit a tábornok kénytelen volt abbahagyni, azt a császár most újra megkísérli. Amikor egész Európa az ő befolyása alatt áll, egy óriási tervet gondol ki az angol gazdasági élet teljes elpusztítására. Elrendeli az úgynevezett «szárazföldi zárlatot», melynek értelmében angol árut Európa egész területére behozni és ott árusítani nem szabad.

Kevés intézkedés bizonyítja annyira a világpolitika gazdasági alapjait, mint éppen a «szárazföldi zárlat». Napoleon meg volt győződve arról, hogy jobb fegyvert talált benne, mint a legerősebb hódító hadseregben, amelyet a szigetországba átküldhetne. És csakugyan, ha a terv sikerül, végzetes következményekkel sújtotta volna Angliát. Láttuk, hogy a tizennyolcadik század folyamán az angol gazdasági élet mind jobban az ipari termelés irányában alakul át. Száz és száz gyár termeli az árukat, száz és száz kereskedő-czég adja őket el az egész világra, száz és száz hajó közvetíti ezt a forgalmat. Anglia lakosságának egy tetemes része függ ezektől a vállalatoktól. Százezrekre rúg a munkások, a kereskedelmi alkalmazottak, a hajósok száma, akiknek ez a berendezés ad kenyeret. Napoleon «szárazföldi zárlata» mindezeket a pusztulással fenyegette. Ha az európai piacz tényleg bezárul az angol áruk előtt, a gyárak üzeme meg fog szűnni, a kereskedők kénytelenek lesznek sorra becsukni boltjaikat, a hajók üresen fognak vesztegelni a kikötőkben. A középosztály el fogja veszíteni gazdagságának eszközeit, a proletariátus munka nélkül marad. Az elégedetlen, a nyomorgó osztályok belzavarokat fognak előidézni, az angol hadsereg, az angol hajóhad haza fog sietni és a tengerentúli gyarmatok egymás után francia kézre kerülnek majd.

A «szárazföldi zárlat» gondolatmenete ez volt. Nem sikerült, mert Napoleon parancsszava egy időre meg tudta akadályozni az angol áruk hivatalos behozatalát, de ugyanez a parancsszó az európai szárazföld gazdasági helyzetét egy csapásra nem tudta megváltoztatni. Az angol árukat csak úgy lehetett volna pótolni, ha a francia, a német, a belga vagy az osztrák gyárak a szükségletet maguk is elő tudják állítani. Csakugyan történtek is ilyen irányú kísérletek, a napóleoni politika erős lökést adott mindenütt az iparnak. De a keresletet ilyen módon fedezni még sem lehetett és az angol áruk becsempészésére mindig nagyobb szükség lesz. Anglia minden osztálya pedig kétségbeesetten küzd

Napoleon ellen. Az összes pártellenfétek megszűntek a közös veszedelemben. A polgári osztály abbahagyja politikai törekvéseit, amelyek a XVIII. század vége felé megkezdődtek, a proletariátus pedig elkeseredve gondol a munkanélküliségre és szenvedélyesen támadja a francia eszmék barátait. Mire a háború véget ér, az angol államadósság képtelen összegre szaporodott fel, minden ipari telep raktárában garmadában állottak a túltermelt áruk, de a nagy összeomlás, melyre Napoleon számított, nem következeti be. A tengeren az angol hajóhad megőrizte fölényét, és éppen ezért a gyarmatokban nemcsak, hogy Anglia nem veszített semmit, hanem ellenkezőleg, a francia, spanyol, és holland gyarmatok megmaradt részét is meghódította.

Napoleon birodalma hirtelenül omlott össze. A szüntelen háborúk óriási emberanyagot követeltek, amelyet egy bizonyos idő múlva már nem lehetett pótolni. A bukás kezdete a híres orosz hadjárat volt, amelyben Napoleon Moszkváig nyomult előre, de a felgyújtott városból menekülni volt kénytelen és a hosszú, téli visszavonulásban ezután seregének egy javarészét elveszítette. Egy ideig még tartani tudta magát, de a nagy lipcsei csata után kénytelen volt lemondani trónjáról és a Földközi tenger egy kis szigetére, Elbára vonult vissza. Még egy kísérletet tesz. Újra megjelenik Franciaországban, a katonák zászlai alá sereglenek, a visszahozott Bourbonok elmenekülnek — száz napig ismét Napoleon az úr. De csak száz napig. Egész Európa szövetezik ellene és a Waterlooi véres csatában Napoleon hatalma végképp megtörik. A menekülő császár angol kézre kerül és egy angol hadihajó elviszi az óceán egy félreeső kis szigetére, Szent Ilonára. Ott, a végtelen tenger közepén, fogságban fejezi be a hatalmas férfiú az életét.

A napóleoni háborúk véget értek, a szövetséges hadseregek ismét visszahozták a Bourbonokat, ámde azt, ami az utolsó 25 év alatt történt, nyom nélkül eltüntetni mégsem lehetett. A francia hadseregek kitakarodtak az idegen országokból, de a francia tanok, a francia könyvek, a francia eszmék ott maradtak. A polgári osztály mindenütt mozgolódni kezd. A háborúk utolsó éveiben a kimerült fejedelmek kénytelenek voltak «istenii jogaikból» némileg engedni és újból és újból pénz és véráldozatot kívántak alattvalóiktól. Cserébe alkotmányt és nagyobb szabadságokat ígértek, világosabban kilátásba helyezték, hogy a polgári osztály is részt kap majd az állami hatalomban. Az az egész küzdelem, amely a 19-ik századnak különösen első felében alkotmányért, parlamentért, úgynevezett polgári jogokért Európaszerte folyik, voltaképpen nem más, mint a polgárság osztályharca.

A fejedelmi udvarok, a földbirtokos nemesség, egy-

szóval a régi rend szintén tisztában volt ezzel. Az ő természetes törekvéseik viszont az, hogy azt az új fejlődést megakadályozzák és a maguk kiváltságos helyzetét továbbra is fentarthassák. Ennek a célnak az érdekében egy nemzetközi szervezetet hoznak létre, az úgynevezett «szent szövetséget», amely a napóleoni háborúkat befejező bécsi kongresszuson kötött meg. A szent szövetségben Európa vezérállamai egyesültek és nyíltan kimondották, hogy minden olyan kísérletet, amely a francia forradalom által felszínre hozott eszmék megvalósítása érdekében bárhol is történék, közös erővel fogják leverni.

A szent szövetség azonban a fejlődést nem tudta megakadályozni. A legközelebbi évtizedekben Európa majdnem minden államában a polgári érdekek az előtérbe nyomulnak, nyomon követi őket egy új osztálynak, a munkásságnak osztályharca. A század közepéig ez a két fejlődés még nagyjában összeesik. A régi rend minden újító törekvések közös ellensége, azok, akik támadják, még nem váltak külön táborokba szét. A határpontot körülbelül az 1848-ik esztendő képezi. Nagy és lélekemelő küzdelmeiben a legtöbb helyen még polgárság és proletariátus együtt harcol, de úgyszólván közvetlenül utána megtörténik a különválás. A polgári osztály bekerül a fennálló kerületbe és kompromisszumot köt a régi uralkodó osztállyal. A munkásság felismeri a gazdasági alapon való szervezkedés szükségességét és ezzel megkezdődik a szocializmus tulajdonképpeni fejlődése.

A nagy társadalmi átalakulások először Angliában és Franciaországban mentek véghez.

Angliában a polgárság már a tizenharmadik század folyamán gazdaságilag annyira erős lett, hogy a politikai hatalomban való részesedés kívánatossá válik szemében. Annál inkább kívánata ez, mert az angol parlament kizárólag a földbirtokos osztály érdekeit tartja szem előtt. Az angol parlament két nagy pártja, a wigh és a tory ugyanazon osztály két ellentétes csoportját jelölte meg csupán. Az elégedetlen elemek első szervezkedése szintén a francia Rousseau-féle tanok alapján történik és az emberek természetjogi egyenlőségét hirdeti.

A 18-ik század közepe táján keletkezett az úgynevezett angol «radikális» csoport, amely nagyjában Rousseau elveit hirdette. A mozgalom, amelyet megindított, elsősorban a parlamenti reformért küzdött. Az angol parlamentben ugyanis a középosztály érdekei egészen 1830-ig nem voltak képviselve. Kis nemesi falvak, düledező várromok ülésel bírtak az angol képviselőházban, ámde Manchester, Liverpool vagy Birmingham, a nagy ipari központok, képviselők nélkül voltak. A 18-ik század végén az angol középosztály már erősen szervezkedik. A napóleoni háborúk egy pilla-

natra megszakítják ezt a folyamatot. A középosztály politikai érdekei, háttérbe szorulnak a gazdasági érdekek előtt. Az angol polgárság a legnagyobb áldozatokat örömmel hozza meg, felfüggeszti minden politikai kívánságát, csak a francia veszedelem hárujon el. De alig hogy a Waterlooi csata véget vet Napoleon uralmának, a fejlődés újra megindul, még pedig egészen szokatlan erővel. A következő tizenöt esztendőben a parlamenti reform kérdése mindig jobban az előtérbe nyomul. A polgári osztály a proletariátust is mozgósítja és általános, titkos választást ígér. A harcz azonban kompromisszummal végződik. Az uralkodó földbirtokos osztály és a polgárság megegyeznek a választási jognak egy bizonyos kiterjesztésében, amely az iparos, kereskedő városoknak cenzushoz kötött üléseket ad, de teljesen megfelelnek a proletariátusról. Ez az 1830-os parlamenti reform, amely az angol polgárságnak részt ad a politikai küzdelemben. Erre a hatalomra most különös szükségük van. A parlamenti reformért folytatott küzdelem csak bevezetése volt az új kereskedelem politikai irányának, amely szakít Anglia eddigi védvamos rendszerével, hadat üzen elsősorban a gabonavámoknak és szabad kereskedelmet követel. A szabadkereskedelmi iskola általános elveket hangoztatott, hirdette, hogy a munkamegosztás nagy elvét nemzetközileg kell megvalósítani és a népek közötti sorompókat ledönteni. Valójában azonban teljesen megfelel Anglia, jobban mondva az angol polgári osztály gazdasági érdekeinek. A 19-ik század első felében Anglia volt az egyedüli komolyan számbavehető iparos állam. Az angol iparos természetes érdeke tehát az volt, hogy mennél olcsóbban, lehetőleg vámmentesen kaphassa meg a nyers anyagokat, és minél drágábban, lehetőleg vámkötségektől nem terhelve adhassa el iparczikkeit. Mindkét szempontból tehát a szabadkereskedelem felelt meg neki. Az angol nemzetgazdászok előtt ebben az időben egy fölöttébb csábító kép lebegett. Olyasféléről álmodoztak, hogy Anglia az egész világ nagy ipari műhelye lesz, amely minden országoztól átveszi a nyersanyagokat és minden országnak eladja az ipari termékeket. És tényleg a 19-ik század első felében Angliában óriási gazdasági fellendülést látunk. A középosztály keresztül viszi a parlamentben a szabadkereskedelmi politikát, hosszú küzdelmek után végleg eltörlik a gabonavámokat. Ámde a proletariátus helyzete az új viszonyok között fokozatosan rosszabbodik. A kis üzem mindjobban pusztul, a munkás helyzete mind alárendeltebb lesz, a munkabérek pedig nem hogy emelkednek, hanem csökkennek, mert a gépek útján való termelés kihasználja a nők és a gyermekek munkaerejét is. A munkások először vad, elkeseredett dühvel a gépek ellen fordulnak, bennük látják minden bajuknak okozóját. De pár évtized

őket is meggyőzi arról, hogy egyes gépek elpusztítása nem javít sorsukon. A mozgalom most két irányba szakad. A munkások egyik része kétségbeesik a jelen fölött és ábrándozó álmokba merül, csodálatos társadalmi berendezéseket képzel el, amelyek meg fogják valósítani a társadalmi és gazdasági igazságot. Ezek az úgynevezett «utópisták», vezetőjük, Robert Owen, maga is gyáros, aki érzi az új termelési rend igazságtalanságait. A proletariátus egy másik része a politikai jogoktól remélte a gazdasági helyzet javulását is. Ezek résztvettek a parlamenti reformért vívott harcokban, küzdöttek a gabonavámok ellen és most, hogy a polgárság cserben hagyja szövetségeseit, maguk is politikai pártot alkotnak, amely a lehető legradikálisabb reformokat, elsősorban általános választási jogot követel. Ez az úgynevezett chartista mozgalom, mely tetőpontját 1848-ban éri el.

Az 1830-ik év Angliában a parlamenti reformot hozta meg. Egy még sokkal jelentősebb fordulat történik ugyanabban az évben Franciaországban. Az úgynevezett júliusi forradalom végleg megszünteti a Bourbonok uralmát és biztosítja a francia polgári osztály vezető szerepét.

A napóleoni háborúk után a szövetséges európai hatalmak a Bourbonokat ismét visszaültették a francia trónra. Nem, mintha túlságos rokonszenvvel viseltettek volna irántuk, de mert ezzel is bizonyítani akarták, hogy a forradalom minden következménye eltűnt, ismét a régi 1789 előtti rend van helyreállítva. Így fogták fel különben szerepüket a Bourbonok is és e rövid tizenöt év alatt, amely még rendelkezésükre állott, lelkiismeretesen követték a forradalom előtti hagyományokat. De csakhamar be kellett látniok, hogy ezen törekvésük nagy nehézségekbe ütközik. A forradalom előtti Franciaországban az egész vonalon a földbirtokos nemesség uralkodott. A forradalom és a császárság azonban ezt az osztályt majdnem minden hatalmától megfosztotta. Az első francia köztársaság elkobozta azon nemesek birtokait, akik külföldre menekültek, azon nemeseket pedig, kik hazajöttek, hogy birtokaikat megmentsék, mint az új rend ellenségeit lenyakasztatta. Ilyenformán a francia földbirtok egy tetemes része állami kézre került, amihez még hozzájárultak a papi javak is, amelyeket szintén elkoboztak. Az állam mindezekből «nemzeti javakat» csinált és magánosoknak, valamint községeknek eladta őket. A Bourbonokkal együtt most a menekült, száműzött nemesek is hazatértek, de legnagyobb részük a forradalom által vagyontalanná lett. A régi uralkodó osztály tehát gazdasági alapjaiban erősen megrendült. A középosztály ellenben az utolsó huszonöt év alatt rendkívül megerősödött. Nemcsak vagyonban gyarapodott meg, hanem, ami ennél jóval fontosabb, elhelyezkedett az állami kereteken belül. A köz-

társaság és a császárság hivatalnokai, bírái, államférfiai, katonatisztjei majdnem kivétel nélkül belőlük kerültek ki. A Bourbonok tehát kettős nehézségekkel állottak szemben. Egyrészt saját híveik elveszítették állásaikat, hivatalaikat, sőt vagyonukat is. Másrészt a régi ellenfél, «a harmadik rend», már mindenütt birtokán belül volt. A fontos, nagy állami hivatalokat ugyan hamarosan be lehetett tölteni megbízható elemekkel, de mit használt a királynak, ha a miniszterek és államtitkárok lojális alattvalók, de a megye előjárói, a városok polgármesterei mind az ellenkező politikának a hívei. X. Károly, az utolsó Bourbon, felismerte ezt a helyzetet és döntő küzdelemre készül. Mindenekelőtt vagyoniilag akarta saját osztályát emelni. Éppen ezért állami kártalanítást szavaztatott meg mindazoknak, akik a forradalom alatt birtokaikat elveszítették. A kártalanítás összege egy milliárd frankra rúgott, úgy látszott, hogy a rendi osztály ismét visszakapta régi gazdagságát. De a középosztály sem nézi tétlenül, hogy régi ellenségei mint nyomulnak ismét előre. A királyi udvar ellen minden oldalról éles támadások történnek, a polgári sajtó napról-napra jobban lázít. A király erre felfüggeszti az alkotmányt, melyet 1815-ben fivére adni kénytelen volt, megszünteti a sajtószabadságot és egy új választási rendet hirdet ki, mely már eleve is a régi rendnek biztosítja a parlamenti többséget. A polgárság sem nyugszik bele az államcsínybe, Paris fellázad, a királyi csapatokat mindenütt visszaverik, végül is a király menekülni kénytelen és Angliába szökik. A parlament erre azonnal megválasztja az orleansi herceget királynak. Ez az úgynevezett júliusi forradalom.

A júliusi forradalom megteremti az úgynevezett polgári királyságot. Az orleansi herceg, aki Lajos Fülöp neve alatt a trónra lép, már családi hagyományainál fogva is szoros, szövetségben él a harmadik renddel. Apja, az orleansi herceg, a nagy forradalom alatt szintén a királyi udvar ellen foglalt állást és azt remélte, hogy a polgárság segítségével ő fogja a koronát elnyerni. A rémuralom nem engedhette meg, hogy egy, az új rendre ennyire veszedelmes ember élhessen, és ő is a vérpadra lépett. Fia száműzetésbe ment és csak a napóleoni háborúk alatt tért vissza. Ő is ragaszkodott apja hagyományaihoz és politikai barátságot tartott fenn különösen a gazdag polgárság, a «bourgeoisie» vezetőivel, akiknek szemében ilyenformán ő lett az ideális uralkodó. Mikor királynak választották, egy híve állítólag így kiáltott fel: «Ezentúl a bankárok fognak uralkodni.» És csakugyan a júliusi királyságban valósul meg először a polgárság osztályuralma. De ez az uralom már nemsokára éppen olyan heves ellenségekkel bír, mint a régi rend. A kormány főleg a nagy pénzcsoportokra és bankházakra támaszkodott és ezáltal ellenségévé tette a

nagy ipart. A kispolgárság érezni kezdi, hogy viszonyai az új rend alatt sem javulnak és ismét visszatér a régi Rousseau-féle köztársasági tanokhoz. A szüntelenül fejlődő nagyipar a francia proletariátusnak is mindig nagyobb jelentőséget ad. A francia munkások azonban ezidőtájt még éppen olyan szervezetlenek, mint angol osztálytársaik. A szocialista rendszerek, melyeket St. Simon, Fourier, sőt maga Louis Blanc és Cabet is kidolgoznak, nélkülözik a komoly gazdasági alapot és teljesen megfelelnek az angol utópisták zavaros képzeteinek. De a negyvenes évek alatt a francia proletariátus keretén belül már kifejlődik egy csoport, amely ugyan a megalkotandó gazdasági renddel nincsen még tisztában, de azért a maga részéről nemcsak politikai, hanem a gazdasági forradalmat is követeli. A proletariátus e kis részének Blanqui volt a vezetője. Az 1848-ik esztendő mindezeket az elemeket mozgásba hozza, egymás mellé és egymással ellentétbe helyezi. Mielőtt azonban a nagy forradalmak eseményeiről szólnánk, nézzük meg, hogy Európa többi államai hogyan fejlődtek.

Németországban a napóleoni háborúk után a polgári mozgalom azonnal megindul. Mint mindenütt, itt is eleinte elméleti jellege van, első hirdetői többnyire tanárok és diákok. Különben erősen a francia forradalmi tanok behatása alatt áll, a század húszas éveiben a német tanárok és diákok egészen Rousseau szellemében beszélnek és írnak. Az első német forradalmi szövetség, mely a húszas években működött, de amely egy szerencsétlen és céltalan politikai gyilkosság után megszűnt, egyenesen a francia rémuralom gondolatmenetét fogadta el. A század harminczas éveiben azonban fordulat áll be. A francia tanok háttérbe szorúlnak az angol fejlődés eredményei előtt, ezentúl már nem Rousseau, hanem Smith Ádám lesz az ideál, az elméletet felváltja a gyakorlat. Az az irány, amelyet egész Európában liberalizmusnak neveztek, most alakul ki, még pedig egészen úgy, amint az a középosztálynak megfelelő. Rousseau általános egyenlősége helyébe a szabadság fogalma lép, a szabad verseny, a szabad érvényesülés. E tan alaptétele az, hogy az egyén korlátlanul érvényesülhet, az államnak nincsen jogában sem rendi kiváltságokkal egyeseket előnyben részesíteni, sem törvényekkel az esetleg gyengébbeket védeni, a létért való küzdelemben annak kell győzni, aki erősebb és életrevalóbb. Ez a felfogás teljesen fedi a modern kapitalizmust, amely tudvalevőleg a termelési eszközöket kiváltságos birtokában tartja. És éppen ezért az új liberalizmus Európaszerte csakhamar mindenütt a polgári osztály politikai hitvallása lesz.

A német polgári osztály közvetlen mozgalma szintén parlamentet, alkotmányt, sajtószabadságot, egyszerűen politikai jogokat kívánt. De emellett a század elejétől kezdve

folytonosan erősödik a német egység, az egységes német gazdasági területért való kívánság. Németország még száz évvel ezelőtt számtalan kisebb-nagyobb fejedelemségre, hercegségekre volt tagolva és a nagyszámú vámsorompók majdnem lehetetlenné tették a gazdasági élet egészséges fejlődését. Éppen ezért közvetlenül a napóleoni háborúk után a legnagyobb német állam, Poroszország, megkezdi a német vámszövetség kifejlesztését. És nevezetes dolog, hogy ámbár a különböző német államok, különösen a dél és észak között régi faji, nemzetiségi és egyéb ellentétek voltak és vannak, a gazdasági érdekek mégis mindezeknél erősebbeknek bizonyultak, a német vámszövetség folyvást több államot egyesített magában és előkészítette a német császárságot.

A porosz fejlődésnek legerősebb ellensége Ausztria. A napóleoni háborúk a Habsburg-házra újabb súlyos megpróbáltatást mértek, megfosztották a német koronától. Az új Habsburg-birodalomnak most már Ausztria a neve, de bár nagy területeket ölel fel, alkotó részei lazán függenek össze. A század közepéig az a reménye van, hogy Németországban sikerül majd régi hatalmi állását visszaszerezni. A délnémet államok inkább hozzáhúzódnak, mint Poroszországhoz, ámde a gazdasági kapcsolat, a vámszövetség Poroszország számára készíti elő a talajt. A század közepén még nem történt meg a döntés, de az élesen látók már hangoztatták, hogy a természetes fejlődés a német gazdasági egységhez fog vezetni.

Ausztria olasz tartományai is állandóan nyugtalanok voltak. A tizenkilencedik század elején ugyanis Olaszországban is megindul egy mozgalom, amely leakarja rázni a sokféle idegen uralmat és helyébe egy egységes Olaszországot megteremteni. Ebben a mozgalomban az összes osztályok résztvesznek, aminthogy valamennyinek egyaránt érdekében is volt a jelenlegi állapot megváltoztatása. Az idegen uralom sohasem engedi meg, hogy egy terület a maga erőit teljes mértékben és kizárólag a maga számára használja fel, a faji, nemzeti és vallási ellentétek pedig néhány nemzedék után már szintén számba jönnek. Olaszország minden részéről vágyakozó szemekkel tekintettek észak felé, ahol az talpok alján a szardíniai olasz nemzeti királyság folyvást erősödött. Tőle várták a kezdeményező lépést az idegenek ellen. Ez a kezdeményező lépés azután 1848-ban tényleg meg is történt.

Ami Oroszországot illeti, a század első felében még forradalmi mozgalom alig észlelhető. A napóleoni háborúk után néhány főnemes és katonatiszt, akik a francia tanokkal megismerkedtek, próbáltak ugyan valami összeesküvés-félet, de ez a törekvés teljesen nélkülözte a gazdasági alapot, öntudatos osztály nem állott a háta mögött és éppen

ezért siralmas véget is ért. Az orosz középosztály csak a század második felében fejlődik ki és különben is a nagy hódítások, melyeket Oroszország ez időtájban főleg Ázsiában tesz, teljesen megfelelnek érdekeinek.

Ilyen volt az európai helyzet 1848-ban.

Általános forradalmakat rendszerint általános gazdasági válságok előznek meg. Az utolsó száz esztendő gazdasági élete már annyira nemzetközileg van szervezve, hogy a válságokat szintén nem lehet területekhez kötni. Az angol bankok összeomlását azonnal megérik Németországban és Ausztriában, a francia rossz krumplitermés kihat a gyarmatokra és így tovább. Az 1847-ik esztendő a nemzetközi válságok egyik legszomorúbbját hozta magával. Már évek óta lappangott, az utolsó esztendőben Angliában már nem egyszer kitörőfélben volt, de mindig el lehetett fojtani. Most azonban nem volt többé segítség. Az első lökés az akkori gazdasági élet központjából, Angliából jött, de a hullámgyűrűk rohamosan szaporodtak és mindig nagyobb területeket öleltek fel. Nagy gyárak megszüntették munkájukat, régi cégek leeresztették redőnyeiket, a kisemberek hitele megszűnt, a nagytermelő nem tudta adósságait behajtani. Elsőrendű pénzüzetek beszüntették fizetéseiket. Ezren és ezren munka- és kereset nélkül maradtak. Az elégtelenség általános volt, az elkeseredés a politikai küzdelmekben keresett kielégítést. Európa minden pontján kitör a forradalom.

Nagy tévedés volna, ha ezeket a negyvennyolczas forradalmakat egy kalap alá foglalnók. Igaz, mindenütt a szabadság volt a jelszó. De ez a szabadságharc minden egyes esetben mást és mást jelentett.

A forradalom február havában először Parisban tört ki. Ez az úgynevezett februári forradalom. Lefolyása annyira érdekes és tanulságos, hogy pár szóval el kell mondanunk.

A júliusi királyság, amint láttuk, megvalósítja a polgárság — jobban mondva a polgárság egy csoportjának — osztályuralmát. A pénzüzetek, a nagy bankárok első szerepet játszottak. De már a nagyipar elégedetlen és panaszkodik. A parlamenti harc, amely a két polgári csoport közt lefolyik, a negyvenes évek végén felveti a parlamenti reform eszméjét. A nagyipar parlamenti reformot követel. Általános választói jogról persze nincs szó, a nagyipar leakarja szállítani a cenzust, hogy ezáltal saját érdekköre, a tőle függők, választók lehessenek. A kormány azonban ellenáll. Az ellenzék forradalmi eszköze — a vacsora volt; úgynevezett «reform-banquet»-eket rendeztek, amelyeken felköszöntőket is mondtak. Amikor azonban a kormány egy ilyen vacsorát betilt, az általános elégtelenség egyszerre kitör; Paris megtelik barrikádokkal, a király kénytelen a gyűlölt Guisot minisztériumát elbocsátani és az ellenzék, a nagyipar érdekkörét, hívja kormányra. A polgárság erre

kivilágítja ablakait. Ez a februári forradalom első korszaka. A kivilágított ablakok alatt azonban új barrikádok emelkednek, a külvárosokból beözönlik a proletariátus, a király menekülni kénytelen, a parlamentet blúzos munkások ezrei veszik körül és a köztársaság kikiáltását követelik. A megremült polgárság most azon van, hogy a köztársaságban legalább vezető szerepet biztosítson magának és a kormányt a maga vezetőiből állítsa össze.

A második francia köztársaság tehát ki van kiáltva. De a proletariátus most már ezzel sem elégszik meg, új gazdasági rendet óhajt, amely mindenki számára biztosítja a megélhetést. A kormány megpróbálja, hogy időt nyerjen. Elvben kimondja, hogy a francia köztársaság elismeri a munkához való jogot és biztosít mindenkit a megélhetésről. A proletariátus ezzel ideig-óráig megelégszik. Néhány hónapig fegyverszünet van. Közben a polgári osztály berendezkedett. Most már egészen megbarátkoztak a köztársaság gondolatával, látják, hogy ebben éppen olyan jól, talán még jobban tudnak érvényesülni, mint a polgár-királyság alatt. Csak egy veszedelem van még, a munkásosztály, amely a magántulajdont fenyegeti. Az ígéretet, amelyet a köztársaság annak idején tett, most be kell váltani, munkát kell biztosítani. Erre a célra szolgálnak az úgynevezett «nemzeti műhelyek», amelyek azonban siralmasan csődöt mondtak. Néhány hétig több mint százezer munkást egész céltalan földmunkákkal foglalkoztattak, végül is kénytelenek voltak az új intézményt megszüntetni. Másodszor tör ki erre Párisban a forradalom és ez a forradalom most már cél-tudatos osztályharc. A munkások barrikádokat építenek, a polgárország kartácscsal lövi össze őket. A júniusi csaták a munkások teljes vereségével végződnek; ezek és ezek esnek el, ezeket és ezeket lönek később agyon vagy szállítanak át a gyarmatokba. A polgárság győzött. De nem örülhet sokáig hatalmának. A magántulajdon védelme az összes osztályokat egyesítette a proletariátus ellen, most ismét az összes osztályok egyesülnek a polgári osztályuralom megdöntésére. Amikor az új francia köztársaság elnököt választ, nem az alkotó polgárság jelöltje, Cavaignac tábornok győz. Az urnából Napoleon Lajos herceg neve kerül ki, a nagy császár unokaöccse, akitől mindenki az egyeduralmat várja. Egy év múlva Napóleon beváltja ezeket a reményeket és államcsíny útján a második francia császárságot teremti meg.

Angliában a negyvennyolcás mozgalmak aránylag nyugodtan folytak le. A munkáspárt, a chartisták, ugyan megpróbálkoztak azzal, hogy lázító gyűléseket tartsanak, de ezek a gyűlések egészen csendesen folytak le. A közép-osztály pedig teljesen a fennálló rend mellett foglalt állást és ilyenformán nagyobb szerű rázkódtatások nem történtek.

Annál erősebben küzdött a középosztály Európa más államaiban, elsősorban Németországban. A francia események hírére a német polgárság mindenütt megmozdul. A német kis államok fejedelmei sorban mind beletörődnek az új eszmékbe és megadják a polgári követeléseket, a sajtószabadságot, az alkotmányt, a parlamentet. Nagyobbszerű harcok Berlinben és Bécsben vannak. Berlinben a katonaság két napig küzd a felkelőkkel. Bécsben hasonló jelek folynak le. Jellemző tünete e 48-as harcoknak, hogy mind e helyeken a proletariátus teljes mértékben támogatja a polgárságot és az események folytán állandóan nő jelentőségében. A berlini és bécsi barrikádok védelmezői nagyrészt munkások voltak és ők tartották ki mindvégig a forradalom mellett, amelytől a vagyonosabb polgárság lassan visszahúzódott, mert félt a felszabadult tömegektől. A királyi és fejedelmi udvaroknak egy év múlva már aránylag könnyű dolguk volt, a polgárság nagy része szinte örömmel fogadta a katonaságot, amely a rendet ismét helyreállította.

Berlinben a polgárság egy része egyenesen tüntetett a bevonuló katonák mellett. Bécsben csak a diákok és munkások állottak igazán ellene. A negyvennyolczas események kétségen kívül teljesen elválasztották a két küzdő osztályt. A középosztály a forradalmak alatt vagy közvetlenül a forradalmak után megbékült a régi renddel és kompromisszumot kötött vele. A proletariátus pedig most már tisztán látja, hogy polgári szövetségeseitől egy egész gazdasági világrend választja el. Már a negyvennyolczas küzdelmek közepette keletkezik az a kis szövetség, amelynek csak kevés a tagja, de e tagok között ott van a modern munkásmozgalom két legkiemelkedőbb alakja, Marx és Engels. Megjelenik a «Kommunistisches Manifest», amely először világítja meg a materialista történeti felfogás szempontjából a múltat és jelent. A forradalom leveretése után Marx is kénytelen elmenekülni. Londonba megy és ott, a legfejlettebb gazdasági élet központján, évtizedeken keresztül dolgozik nagy munkáin, melyekkel a munkásmozgalom gazdasági és történeti alapjait megveti.

A német 48-as mozgalomnak azonban volt még egy igen jelentős mozzanata, először próbálta megvalósítani a német egységet. Érdekes, hogy mennyire önként, mennyire természetesen történt minden ebben a kérdésben. Az egyes államok képviselői minden szabályszerű megbízás nélkül jöttek össze Frankfurtban és véleménykülönbség nélkül egyetértettek abban, hogy a német egységet meg kell csinálni. A német középosztály legégetőbb érdekei valósultak meg ebben a törekvésben. A következő esztendőben ezután csakugyan összejött a frankfurti parlament, amely elsősorban gazdasági kérdéseket intéz el. Felállítják a vámszövetséget, megcsinálják a váltótörvényt és sokat beszélnek

egy német hajóhad megteremtéséről is. A két nagy államnak, Ausztriának és Poroszországnak versenye most is az előtérbe nyomul, a forradalmak leverése után a frankfurti parlament is szét megy, de világosan megmutatta, hogy a német egységnek már milyen erős a talaja.

Az olasz egység megteremtésére is történik kísérlet 1848-ban. Carlo Albert, a szardíniai király elérkezettnek látja az időt és hadat üzen Ausztriának. Egész Olaszország lázban ég. Minden városban felülkerekedik a forradalmi párt. A pápa maga is kénytelen Rómából menekülni. Az utolsó néhány száz évben a pápaság világi hatalma már csak Róma környékére szorítkozik, a gazdasági érdekek nagy nemzetközi harcaiban az ő állása nem tud többé az előtérbe nyomulni. A tizenkilencedik század első felében a pápaság erősen kaczerkodik a modern, szabadelvű eszmékkal, éppen úgy, mint most a szocializmussal. IX. Pius pápa állítólag szabadkőműves is volt. De a forradalom mégis menekülésre kényszeríti. Nemsokára visszatérhet Rómába. Az első kísérlet nem sikerült. Az osztrákok Carlo Albertet megverték, a városok ismét régi uralkodóik kezébe kerülnek, tíz esztendőre újból csönd van.

Hazánk forradalmi eseményeiről és általában történelmi fejlődéséről nem beszélünk, mert az, amit egy-két szóval elmondhatnánk, úgy is ismeretes, bővebb fejtegetést pedig füzetünk terjedelme nem enged meg.

A tizenkilencedik század második felében a forradalmi mozgalmakat az öntudatos osztályharcok váltják fel. A marxizmus újra átalakítja az elnyomottak gondolatvilágát. A régi, forradalmi áltanok megszűnnek, általános lesz a tudat, hogy minden kornak történelmi eseményei az illető harcok gazdasági tényezőitől és erőitől függnek. A gazdasági alapokra fektetett osztályharc a proletariátus általános jelszava lesz. Ez a harc a század második felében mindenütt kényszerítette az uralkodó osztályokat, hogy tudomást vegyenek róla. Bővebb ismertetése azonban túl megy munkánk keretén és most csak végül arra szorítkozzunk, hogy a legjelentősebb történelmi változásokról néhány szót szóljunk.

Franciaországban Napoleon császársága egy érdekes kísérletet próbált meg. Szemben a Bourbonok földbirtoka és az Orleánsok polgáruralmával Napoleon egy osztályuralomtól ment abszolutizmust próbált meg, amely lehetőleg megszünteti az osztálykülönbségeket és valamennyinek egyformán kedvez. Ez a kísérlet egy ideig látszólag sikerült, de a polgári osztály túlerős volt az államban, hogy befolyását előbb-utóbb ne tudja érvényesíteni. Uralmának vége felé már ismét a szabadelvűség, azaz a középosztály vezet. Győzelmes külháborúk ideig-óráig fenn tudták tartani a császárságot, de 1870-ben a francia és német érdé-

kek összeütközése a nagy francia-német háborúhoz vezetett, melynek folyamán a francia seregeket teljesen megverték és a császárt is elfogták. A francia bourgeoisie erre azonnal helyreállítja a Napoleon előtti polgári köztársaságot. De egyúttal megújul a proletariátus 48-as kísérlete is a párisi kommuneban. A munkások hatalmukba kerítik Parist és egy ideig hősiiesen védelmezik a köztársasági csapatok ellen. De a túlerő végül is győz és a kommune általános vérfürdőbe fullad. 1871-től kezdve Franciaországban a polgári köztársaság uralkodik.

A német-francia háborúnak egy másik, végtelenül fontos következménye az egységes Németország megalapítása. Negyvennyolcz után a vámszövetség mindig jobban terjedt és Franciaország vezető szerepe mindig erősebben az előtérbe nyomult. Ausztria minden erejéből akadályozni próbálta ezt a fejlődést, de miután 1866-ban a poroszok megverték, kénytelen volt német törekvéseiről lemondani. A francia háború pedig annyira egyesítette a német érdekeket, hogy a háború után szükségesnek látták ezen érdekeket állandó szervezetben biztosítani és e célból megalapították a német császárságot. Vilmos porosz király Németország császára lett. Az új német birodalom a maga gazdasági egységével hatalmasan fellendült, ipari termelése már a kilenczvenes években Angliának is komoly versenytársa lett. Csak egy nagy baja van, mindenáron szintén gyarmathatalom akar lenni és Afrika és Óceánia legsivárabb területeit tényleg meg is szerezte. A német fejlődésben különben a földbirtokos és ipari érdekek még mindig erősen küzdenek egymás ellen, így legutóbb is a nagy vámtarifa-harczban.

Ausztriát nemcsak Németországban érte döntő vereség, hanem Olaszországban is. Az olasz egység első meghiúsult kísérlete után tíz évig nyugalom van. Tíz év múlva Szardínia ismét háborút kezd el, mert hatalmas szövetségese akad Franciaországban, amely az olasz egységtől gazdasági és területi előnyöket remél. Az 1859-es olasz háborúban Ausztria egyik vereséget szenved a másik után. Végül is le kell mondani úgyszólván minden olasz birtokáról. De a harc nemcsak az osztrák birtokokra szorítkozik, egész Olaszországban megindul a döntő küzdelem az idegenek ellen. Ez a küzdelem 1870-ben végződik be egy jelentős világtörténelmi mozzanattal. Róma egy kapuján, a Porta Pián keresztül, harsogó zenészó mellett vonulnak be az olasz csapatok. Róma lakossága örömmámorban úszik, a pápa a Vatikánból komoran nézi, hogy utolsó birtoka hogyan vész el. Róma az egységes Olaszország fővárosa lesz, a pápa világi uralma megszűnt. Annál jobban próbálja az egyházi, az erkölcsi uralmat megtartani. Az utolsó esztendőkből a pápaság tekintélye ismét erősen emelkedik.

Az uralkodó osztályok felismerik, hogy a hitben és a vallásban a fennálló rend milyen erős támaszokat bír és éppen ezért támogatják elsősorban a katholicizmust. A pápaság azonban a proletariátusra is kiterjeszti figyelmét és a keresztény-szociáлизmusban a munkásság érdekeit és az egyház érdekeit összeegyeztetni próbálja. Az egyház történetéből igen világosan tanulhatjuk meg, hogy ennél az összeegyeztetésnél ki járna jobban.

A tizenkilencedik század folyamán a nagy gyarmatküzdelmek nem szűntek meg. Igaz, Anglia kiváltságos helyzete megmaradt, de két oldalról is erős versenytársai támadtak. A tengeren Amerika mindig erősebben nyomul előre, a szárazföldön egy ideig úgy látszott, hogy Anglia és Oroszország között a leszámolás elkerülhetetlen.

Amerika fejlődése a történelem egyik legérdekesebb jelensége. Alig száz esztendő alatt a teljesen kezdetleges amerikai állam a világnak úgyszólván vezető hatalmassága lett. A szabadságharcz után az amerikaiak mindig nagyobb és nagyobb területet foglalnak el nyugat felé. Oly államok keletkeznek, amelyeknek mezőgazdasági termékei nemsokára átjutnak Európába is és mindenütt győzelmesen uralkodnak a piacon. Az amerikai ipar a század közepén már rendkívül erős. A fejlődő amerikai államnak még egy nagy belső válságon kell átesni. A földbirtok és ipari érdekek az úgynevezett «rabszolgaháborúban» összeütköznek. Az amerikai gyarmatokban ugyanis az egész új koron keresztül mindig voltak néger rabszolgák, akiket az egyház «kegyes» csalással nem embereknek, de állatoknak tekintett. A század közepén az északi iparosállamok a rabszolgaság eltörlését követelik. Hogy miért? Nem emberszeretetből, hanem mert a déli földbirtokos államok a rabszolgákban nagy és ingyenes munkaerőt bírtak, mely tetemesen növelte gazdaságukat és ezzel együtt hatalmukat és tekintélyüket. A kérdést békésen elintézni nem lehetett a háborúban az észak, az ipar győzött. Az Egyesült-Államok fejlődése most mindig rohamosabb lesz; elveszik a spanyolok utolsó gyarmatait és a XX-ik század elején ipari és mezőgazdasági termelésükkel annyira elárasztják a világot, hogy az európai államok már arra is gondolnak, hogy egy egyenesen Amerika ellen irányuló vámszövetséget létesítsenek.

Anglia második veszedelmes versenytársa a tizenkilencedik század második felében Oroszország lett. Az orosz birodalom már a tizennyolcadik században is erősen terjeszkedett Ázsiában és a Keleten, főleg a Balkánon. A hajdan erős török birodalom a tizenkilencedik században teljesen erőtlenné bizonyult a külföldi támadásokkal és belföldi mozgalmakkal szemben. Balkán tartományai sorra elszakadnak és önálló fejedelemségek lesznek. Szerbia, Románia, legutóbb Bulgária sorra belépnek a független

államok közé. Ezen törekvések főtámasza Oroszország, amely nyíltan hirdeti, hogy a nagy szláv birodalom a megvalósulás küszöbén van és ennek a birodalomnak Konstantinápoly lesz a fővárosa. És csakugyan kétszer is úgy látszik, hogy a merész orosz ábránd be fog teljesedni. A keleti kérdés, ahogy ezt az orosz-török viszonyt a politikusok elnevezték, először a század közepén kísért. Akkor Anglia szövetséget köt Franciaországgal és Szardíniával és a törökök védelmére siet. Ez a krímai háború, mely végül is Oroszország vereségével végződik. De az orosz terjeszkedés tovább tart. Ázsiában mind délebbre nyomulnak, mind közelebb jönnek az indiai határszélhez. Egy nagy angol-orosz világháború kikerülhetetlennek látszik, mert az angol gazdasági érdekek Közép-Ázsiában folyvást veszítik a teret. A nagy 78-as orosz-török háborúban ezután az oroszok majdnem elérik Konstantinápolyt és csak az angol hadihajók megjelenése tartja vissza a cárt attól, hogy az ideál megvalósuljon és bevonuljon.

A nyolczvanas évek alatt a keleti kérdés folyvást jobban élesedett ki és az orosz terjeszkedés Ázsiában sem szünetelt. Ez a terjeszkedés azonban egy váratlan ellenséget támasztott. Ázsia keletén egy új hatalom fejlődött, a japán. A japán-orosz háború eseményei annyira ismeretesek, hogy bővebben ismertetni őket felesleges munka volna.

Éppen úgy felesleges volna az orosz forradalmi mozgalmakról írni, hiszen nap-nap után olvasunk róluk. Történelem és jelenkor annyira összefolyik bennük, hogy alig lehet a kettőt elválasztani. De ha vizsgáljuk őket, ugyanazon törvényeket kell alkalmazni rájuk, mint amelyeket a történelmi fejlődés egész folyamán láttunk.

És ezzel fejtegetéseinknek végére is értünk. Végül sem mondhatunk mást, mint e füzet első soraiban, jól tudjuk, hogy a feladat, amelyre vállalkoztunk, úgyszólván lehetetlen volt. Négy ívnyi terjedelemben a történelmi fejlődést előadni nem lehet. De azért talán még sem végeztünk egészen haszontalan munkát. Talán mégis lesznek olyanok, akiknek e füzet elolvasása hasznos és új szempontokat nyújt és vezető fonálul szolgál további tanulmányokra. És akkor elértük a célunkat.